Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Філологічний факультет
Кафедра української літератури імені акад. М. Возняка

«ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ» ІВАНА ДЗЮБИ «ВЧОРА» Й «СЬОГОДНІ»

Магістерська робота
студентки ІІ курсу
спеціальності «Філологія»
(українська мова і література)
Антонюк Ірини Петрівни

Науковий керівник –
проф. Працьовитий В.С.

Львів – 2023

ЗМІСТ

Вступ ……..…….....…… 3

Розділ 1. Іван Дзюба у колі шістдесятників ……..... 7

Розділ 2. Актуальні проблеми праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби……...……..... 31

Розділ 3. Значення праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби для утвердження української національної ідентичності……..…… 56

Висновки ……...…….. 68

Список використаної літератури ……..…… 71

ВСТУП

Особливо в теперішній час суспільство намагається розібратись, які історичні та суспільно-політичні чинники прирекли Україну на такий складний шлях й на те становище, в якому вона опинилась зараз. Фундаментальна праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»[1] має викривальний характер і допомагає зрозуміти як і коли запустились згубні для української нації процеси, які призвели до жахливих наслідків. Памфлет має надзвичайний вплив на сьогодення, що зумовлює актуальність дослідження.

Об'єкт дослідження – праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Предмет дослідження – актуальні проблеми праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», значення праці для утвердження української національної ідентичності.

Мета маґістерської роботи – проаналізувати погляди на проблеми висвітлені в праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та дослідити його внесок в утвердження національної ідентичності.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

- розкрити життєвий і професійний шлях Івана Дзюби;
- висвітлити його взаємодію з представниками шістдесятництва;
- з'ясувати основні ідеї та аргументи висвітлені в праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?»;
- проаналізувати актуальні проблеми твору Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»;
- оцінити вплив праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби на формування національної свідомості у різні історичні періоди;
- дослідити значення памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в утвердженні національної ідентичності;
- визначити вплив ідей вміщених у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» на сьогодення.

[1] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. 330 с.

На даний момент, життєвий шлях автора «Інтернаціоналізму чи русифікації?» найкраще дослідив сам Іван Дзюба, випустивши мемуари «Не окремо взяте життя»[2] та «Спогади і роздуми на фінішній прямій»[3]. Також, цінною є стаття «Ми мусимо виходити з нашого українського гетто»[4]. Цікаві біографічні дослідження були представлені: Григорієм Авраховом «Сповідне слово про Івана Дзюбу»[5] та Юрієм Шаповалом «Справа Івана Дзюби»[6], «Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація? (До історії запитання)»[7].

Ґрунтовні дослідження феномену українського шістдесятництва здійснила Людмила Тарнашинська: «Шістдесятництво: філософія покоління як «публічна свідомість»»[8]; «Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти)»[9]; «Українське шістдесятництво в «духовній ситуації» своєї доби: синергетичний вимір»[10] та «Українське шістдесятництво: аберація явища у постмодерному прочитанні»[11]. А також праці Віталія Дончика «Шістдесятництво як явище, його витоки й наслідки»[12], Мирослави Домчук «Українське шістдесятництво у контексті доби»[13],

---

[2] Дзюба І. М. Не окремо взяте життя. Київ: Либідь, 2013. 760 с.

[3] Дзюба І. М. Спогади і роздуми на фінішній прямій. : мемуари. Київ: Криниця, 2008. 926 с.

[4] Дзюба І. М. Ми мусимо виходити з нашого українського гетто. *Дух і літера*. 2002. № 9/10. С.140-163.

[5] Аврахов Г. Сповідне слово про Івана Дзюбу. *Слово і Час*. 2004. № 2. С. 70-72.

[6] Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2011. № 1. С. 259-294.

[7] Шаповал Ю. Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація? (До історії запитання). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 33. С. 33-50.

[8] Тарнашинська Л. Шістдесятництво : філософія покоління як «публічна свідомість». *Сучасність*. 2005. № 4. С. 105-117.

[9] Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти) : монографія. Київ: Смолоскип, 2010. 632 с.

[10] Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво в «духовній ситуації» своєї доби : синергетичний вимір. *Слово і Час.* 2012. № 3. С. 19-37.

[11] Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво : аберація явища у постмодерному прочитанні. *Слово і Час*. 2006. № 3. С. 59-61.

[12] Дончик В. Шістдесятництво як явище, його витоки й наслідки. *Слово і час*. 1997. №8. С.40-55.

[13] Домчук М. П. Українське шістдесятництво у контексті доби: *Навчальний посібник для студентів-філологів вищих педагогічних навчальних закладів*. Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2007. 226 с.

Юрія Данилюка «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)»[14] й Георгія Касьянова «Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років»[15].

Аналізували працю «Інтернаціоналізм чи русифікації?» як публіцистичний твір Юрій Залізняк «Морально-політична публіцистика Івана Дзюби: історіографічний аспект»[16] та Богдана Носова «Комунікативна місія публіцистики і трансформаційні процеси ідентичності в публіцистиці І. Дзюби»[17].

Прикладне значення для нашої роботи мають дослідження Наталії Дзьомби «Від "Інтернаціоналізму чи русифікації?» до «демократії чи москалізації?»»[18], Володимира Кузьменка «Праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» як «лист у вічність»»[19] та згаданої вище Людмили Тарнашинської «До історії одного ювілею. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби як віха в історії України»[20].

Вплив праці на формування національної свідомості вивчав американський дослідник Джордж Лібер «Ivan Dzyuba, cultural cringe, and the origins of Ukraine's revolution of dignity»[21].

---

[14] Данилюк Ю. З. Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) : монографія. Київ: Рідний край, 2000. 389 с.

[15] Касьянов Г.В. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. К.: «Либідь», 1995. 224 с.

[16] Залізняк Ю. Морально-політична публіцистика Івана Дзюби: історіографічний аспект. *Вісник Львівськ. ун-ту. Серія: Журналістика*. 2007. С. 197-208.

[17] Носова Б. М. Комунікативна місія публіцистики і трансформаційні процеси ідентичності в публіцистиці І. Дзюби. *Current issues of mass communication*. 2017. Issue 21. С. 69-86.

[18] Дзьомба Н. М. Від «Інтернаціоналізму чи русифікації?» До «демократії чи москалізації?»: політична думка українських дисидентів-журналістів. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2016. № 1. С. 8-12.

[19] Кузьменко В. І. Праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» як «лист у вічність». *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки*. 2013. № 22. С. 152-163.

[20] Тарнашинська Л. До історії одного ювілею. «Інтернаціоналізм чи русифікація» Івана Дзюби як віха в історії України. День : веб-сайт. URL: https://day.kyiv.ua/article/kultura/do-istoriyi-odnoho-yuvileyu (дата звернення: 19.09.2023).

[21] George O. Liber (2015-2016), «Ivan Dzyuba, cultural cringe, and the origins of Ukraine's revolution of dignity», New Zealand Slavonic Journal, no. 49-50, pp. 51-66.

Тема та мета маґістерської роботи зумовлюють застосування таких методів дослідження: аналізу, синтезу, текстуального, біографічного та герменевтичного (інтерпретаційного).

Маґістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури (89 позицій).

РОЗДІЛ 1.
ІВАН ДЗЮБА У КОЛІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

Все своє життя Іван Дзюба присвятив праці на благо українського суспільства і ввійшов у нашу пам’ять як український літературознавець, літературний критик, громадський діяч, шістдесятник, дисидент та активний учасник руху за незалежність України. Але як саме відбулося його становлення?

Іван Дзюба народився в 1931 році в селі Миколаївка (нині Волноваського району, Донецької області). Його перші дитячі спогади пов'язані з періодом найбільшого в історії України голоду, коли його родина, як і багато інших, не мали змоги прогодувати себе. Згодом, з села Миколаївка родина переїхала до робітничого селища Оленівські кар'єри (нині місто Докучаївськ), де батько працював каменярем. У той час каменоломні роботи не були механізовані, тому працювати у них було нелегко. У цьому селищі люди масово працювали на заводах, бо за це можна було отримати продуктові картки. Мати працювала там медичною сестрою у лікарні. Перші роки після переїзду дитину залишили на виховання дідуся та бабусі, аби мати можливість заробляти на життя[22].

У 1939 році Іван Дзюба почав навчатися в російській школі, проте, рахувати та читати мати навчила ще до цього. Після двох років навчання, з приходом німецької окупаційної влади, школа стає українською з викладанням лише технічних наук.

Війна застала хлопця в піонерському таборі, за 25 кілометрів від його села. Звідти його забрав батько, якого згодом відправили на війну, з якої він так і не повернувся.

У школі Дзюба був спочатку піонером, а згодом став членом комсомолу і був дуже активним. Далі швидко став секретарем комсомольської організації. Хлопець дуже захопився ідеєю комунізму. Коли був учнем, то ходив на електростанцію до партійного комітету, де були газети й читав їх усі, без

[22] Голобородько Я. Життєвий шлях – «духовні автобани»: до 80-річчя академіка Івана Дзюби. *Вісник Національної академії наук України*. 2011. № 7. С. 66.

винятку, та знав напам'ять прізвища секретарів усіх комуністичних партій. Як лектор районного комітету комсомолу об'їздив всю околицю на велосипеді з лекцією про міжнародне становище.[23]

Свої дитячі роки Іван Дзюба згадує здебільшого у досить українському контексті. У першу чергу він наголошував, що його родина була україномовна. У той час це була не рідкість, тим більше для робітничого класу. Але ж керівники й технічна інтелігенція переважно були з Росії, тому серед них панувала російська мова чи суржик, що швидко переймали діти. А щодо робітників можна було простежити зневажливе ставлення через мову.

У селищі, в побуті спілкувались українською мовою, але поряд із нею для офіційних справ використовували російську (газети, радіо, навчання в школі). З царських до радянських часів, під гаслом «інтернаціоналізму», панівне становище російської спільноти перейшло до форми соціальної поведінки, яка стала нормою.

Іван Дзюба згадував як записував українську народну мову, яку чув від батьків та односельців, адже вона була дуже колоритною і вартувала уваги. Згодом, в нього з'явилось кілька десятків зошитів з такими записами. Поряд із цим, дитинство в нього асоціювалось з українською піснею. Також, зазначав, що до війни та й в перші повоєнні роки, в населення його регіону був більш український спосіб життя. Було багато господарств, у кожного був город, сад чи то квіти коло хати. Спілкування велось українською мовою, а також, в той час ще було збережено багато українських традицій, яких всі дотримувались. Особливо яскравими є спогади про коляду, засівання, відвідини хрещеної матері чи то спільні толоки. Він завжди намагався боротись з тезами, що Донеччина є безнадійно русифікованою територією, яка не має перспектив для українців[24].

---

[23] Дзюба І. М. Ми мусимо виходити з нашого українського гетто. *Дух і літера*. 2002. № 9/10. С.147-148.

[24] Зінченко А. Українські інтелектуали-дисиденти й правозахисники про становище української культури в Донецькому краї. *Українознавство*. 2017. № 1-2. С. 10-11.

Після закінчення школи вступив до Донецького педагогічного інституту на факультет російської філології. Відмінно вчився, отримував сталінську стипендію, брав активну участь в житті університету. Вже на другому курсі він став секретарем комітету комсомолу, не прагнувши особистого збагачення чи кар'єри. Однак, коли він дізнався, що директор і секретар парткому вимагали хабарі та неприпустимо поводили себе зі студентками, на звітно-виробничих зборах він відклав підготовлений виступ і зробив заяву проти неправомірних дій та насильства, що свідчило про його віру в справедливість і сміливість, навіть якщо це могло відобразитися на його особистому житті та кар'єрі.

Після університету вступив в аспірантуру Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка.

Перші публікації як критика з'являються у 1950 році. Впродовж кількох років пише переважно про поетів пов'язаних з Донеччиною. З 1956 року працював у видавництві «Дніпро». Розширення проблемно-художніх інтересів відбулося в період 1957-1958 років, коли критик почав активно цікавитися актуальними тенденціями української літератури. У цей час він перейшов працювати до часопису «Вітчизна», звідки у 1962 році був звільнений з посади завідувача відділу критики часопису «за ідеологічні помилки»[25].

Наступні роки життя Івана Дзюби пов'язані із опозиційним владі громадсько-політичним рухом, який згодом ознаменували шістдесятництвом.

Шістдесятниками називали переважно творчу молодь, яка вірила в зміни політики радянської влади шляхом реформ і всіма силами працювала для піднесення національної свідомості та відродження, пригнобленої репресіями, української культури. Величезна кількість відомих постатей, різних сфер та спеціальностей, брали участь в русі шістдесятників. Зокрема, чималу їх частку становили поети: Микола Вінграновський, Ігор Калинець, Василь Голобородько, Микола Холодний, Іван Драч та інші. Не стояли осторонь і відомі обличчя прози: Григір Тютюнник, Євген Гуцало, Володимир Дрозд,

[25] Дзюба І. М. Ми мусимо виходити з нашого українського гетто. *Дух і літера*. 2002. № 9/10. С.153.

Валерій Шевчук. Окремо потрібно виділити Ліну Костенко, яку разом із Василем Симоненком вважали речниками шістдесятників. Серед публіцистів варто відзначити Степана Кожум'яка. Поміж критиків – Івана Світличного, Івана Бойчака, Євгена Сверстюка, а також Івана Дзюбу, на плечі якого лягало ведення більшості подій шістдесятників. Крім цього, через чесність своїх думок він був незаперечним авторитетом для шістдесятників. Адже праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» спричинила надзвичайно великий вплив на свідомість шістдесятників, а також стала своєрідним каталізатором націєтворчих рецепцій та допомогла посилити боротьбу проти русифікації та російського великодержавного шовінізму[26]. Приєднались і перекладачі: Микола Лукаш та Григорій Кочур. Свій внесок в шістдесятництво зробили й впізнавані художники: Опанас Заливаха, Людмила Семикіна, Борис Плаксій, Алла Горська, Віктор Зарецький, Стефанія Шабатура й Галина Севрук. Вагомий внесок в спільну справу зробили режисери: Юрій Іллєнко, Лесь Танюк, Леонід Осика і, звичайно, Сергій Параджанов. Це далеко не всі постаті, які сформували нову інтелектуальну еліту шістдесятників. Справжня їх кількість, на жаль, невідома до сьогодні. Також, ведуться суперечки, щодо хронологічних меж шістдесятництва. Георгій Касьянов вважав, що їх діяльність припадає на 60-ті-80-ті роки. Віктор Мельник окреслював роботу протягом 10-12 років. Юрій Ковалів знаходить витоки шістдесятників у 50-х, а їх завершення бачить у 70-х. Але однозначно погодитись з одним із дослідників не можна, бо період існування явища шістдесятництва, тривав рівно стільки скільки в суспільстві тримались певні ідейні настрої, які були затребувані даним часом. Але його зникнення починають відраховувати від масових арештів та репресій 1972 року.

Поштовхом до виникнення руху стала смерть Сталіна, після якої почався період «відлиги», з приходом якого молодь відчула, що може висловлювати свої думки більш сміливо. Їхні батьки пережили терор, війну та решту

[26] Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти) : монографія. Київ: Смолоскип, 2010. С. 443-445.

жахливих подій того часу і як ніхто могли передати своїм дітям винесену з пережитого мудрість. І парадоксом стало те, що тоталітарна система сама виростила тих, хто згодом намагався чинити їй опір. І це явище зрозуміти доволі важко, адже шістдесятники, в переважній більшості, були лояльними «радянськими» громадянами і мали непоганий авторитет, будучи науковцями, членами спілок, тощо[27].

Шістдесятники вірили, що еволюційним шляхом можна буде добитись справжнього соціалізму західноєвропейських поглядів. Насамперед, це була опозиція національно-політична та культурно-ідеологічна. Тому, вони виступали за дотримання прав людини, рівність закону для всіх, а також намагались добитись верховенства права над державою. Загальнолюдські цінності в пріоритеті завжди ставили вище класових. Відстоювали культурний плюралізм, адже кожен має свободу творчого самовираження. Його представники вважали, що партія не повинна втручатись в культурні процеси. Крім цього, до основних своїх завдань відносили захист і пропагування української мови, заохочували до вивчення історії, а також, піклувались про збереження історичної пам'яті. Всіма шляхами популяризували українську літературу і відкривали для суспільства здобутки мистецтва. У цьому їм активно допомагала самвидавнича та діаспоріанська література.

Як розвивався рух шістдесятників? За їх ініціатив створювалась велика кількість об'єднань, гуртків, груп, організацій, тематичних клубів, а також, проводились публічні лекції, зібрання, святкування, концерти, літературні вечори та інші культурні події. І це все відбувалось в різних містах України. Бо явище було розповсюджене на всіх теренах країни, в кожному регіоні відбулось національне пробудження, яке по різному проявлялось громадською активністю. Проте, Київ відігравав важливу роль у спробах формування нового суспільно-політичного життя, адже в ньому зібрались представники Полтавщини (Г. Тютюнник, В. Симоненко, Б. Олійник), Донеччини,

[27] Касьянов Г.В. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. К.: «Либідь», 1995. С. 14-15.

Луганщини (І. Дзюба, І. Світличний, В. Стус), заходу (Є. Сверстюк, В. Шевчук, Д. Павличко) та українського півдня (М. Вінграновський).

Хрущов неодноразово влаштовував зустрічі з творчою інтелігенцією, на яких засуджував їх у безнадійності, формалізмі та авангардизмі. Після цього було покладено початок боротьби з шістдесятниками та їхнім рухом в цілому. Одразу з'явилась заборона на друк газет, журналів та книг, які хоча б якимось чином були пов'язані з шістдесятництвом. Заборонили й будь-які заходи, що могли породили сумніви в правильності діяльності уряду того часу. Вжиті міри, звичайно, перешкоджали роботі руху шістдесятників, але так і не змогли його викорінити[28].

Наступні події з життя Івана Дзюби тісно пов'язані з шістдесятництвом.

У 1962 році шістдесятники: насамперед Іван Дзюба, Микола Вінграновський та Іван Драч прибули до Львова. Вони мали зустріч зі студентами та творчою молоддю Львівського університету, а також з місцевою інтелігенцією. Тоді ж було засновано КТМ «Пролісок» у Львові. Після чого зв'язки між львівськими та київськими шістдесятниками зміцніли й це явище набуло нового значення[29].

Іван Дзюба, Тетяна Цимбал, Михайлина Коцюбинська, Іван Драч, Станіслав Тельнюк, Микола Вінграновський, Ірина Жиленко та інші взяли участь у неузгодженому з владою вечорі вшанування пам'яті Лесі Українки (50 років від дня смерті), що відбувся в одному з парків Києва 31 липня 1963 року. Після якого, аж у 1968 році в журналі «Сучасність» Іванові Дзюбі довелось опублікувати пояснювальну записку[30]. Потребою такої запізнілої відповіді, стало цькування діячів української культури з боку російських великодержавних шовіністичних кіл КПРС, у тому числі — Комуністичної партії України. Відбувалось це все в період, коли українське суспільство вже

---

[28] Домчук М. П. Українське шістдесятництво у контексті доби: *Навчальний посібник для студентів-філологів вищих педагогічних навчальних закладів*. Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2007. С. 13-14.

[29] Кріль М. Українські «шістдесятники»: незакінчений проект. *Східнослов'янські культури – обличчя та діалог*. 2018. № 2. С. 54.

[30] Дзюба І. М. Пояснювальна записка. *Сучасність.* 1968. Ч.8 С. 87-94.

готувалося відзначати 55-ті роковини від дня смерті Лесі Українки, а попередній захід не відбувся в запланованому вигляді. Саму записку автор розділив на кілька частин. Спочатку він зазначив, що захід мав бути масштабним, з запрошеними Державним симфонічним оркестром, солістами Київського театру опери та балету, артистами філармонії та поетами. Далі було описано як готувався вечір, яка колотнеча була навколо нього, як відбувся сам вечір, а також що було після події. Вечір мав відбутись на естраді в парку, але перед початком, з'явилась адміністрація і повідомила натовп, що захід скасовується, а при спробі, все-таки, розпочати дійство все «глушили» музикою. Іван Дзюба запропонував глядачам відійти й подія пройшла в алеях парку. Прочитавши цю записку, можна дійти висновку, що однієї оголошеної причини скасування заходу немає. Одна з версій, що він був не узгоджений, проте з зазначеною програмою і рівнем підготовки це було б неможливим. Крім того, вони стверджують, що вечір був спеціально призначений на 31 липня, щоб протистояти їх урядовому вечорові в театрі ім. Лесі Українки, що мав відбутись 1 серпня. Це можна теж спростувати, адже в цей час проводились аналогічні вечори. Також, іншою версією було, що Спілка письменників мала висунути літераторів для цього вечора, але це теж було надумане, бо ніхто не був зобов'язаний всі свої кроки узгоджувати з нею. Вся ця історія вилилась в лист-протест проти чиновницької сваволі. Звернулись з ним визначні діячі української культури та інші громадяни міста Києва. Таке обурення громадськості було природною реакцією на публічне хамство зі сторони адміністрації й образу пам'яті Лесі Українки. Іван Дзюба відчував особливу відповідальність за вечір, адже крім його проведення, він готував доповідь й укладав композицію вечора. Його запросили, бо в цей період саме Дзюба писав статті про Лесю Українку в журналі «Молодь України» та «Літературна Україна». Крім цього, влітку 1963 року виступав на загальноміських зборах інтелігенції на захист Віктора Некрасова[31].

[31] Мокрик Р. Літо 1963 року. Історична правда : веб-сайт. URL: https://www.istpravda.com.ua/reviews/2023/04/3/162543/ (дата звернення: 20.09.2023).

Дзюба також виступав на вечорі в першу річницю смерті Василя Симоненка 12 грудня 1964 року[32].

А 16 січня 1965 року в Будинку літераторів відбувся вечір, присвячений 30-річчю з дня народження Василя Симоненка. Головував Володимир Коломієць, який запросив Дзюбу виступити того вечора, зустрівши його у вагоні електрички, по дорозі з Ірпеня до Києва. Отже, це була доволі імпровізована промова (організатор, навіть, мав проблеми через «порушення регламенту»). Крім принципових і болючих моментів, у виступі були й спонтанні емоційні моменти. Наприклад, образливе висловлювання на адресу Леоніда Миколайовича Новиченка, якого Іван Дзюба вважав найглибшим з українських літературознавців. Кілька днів до цього, друзі повідомили, що на одному зібранні, Новиченко виступав проти «шістдесятників». Це викликало різко негативну реакцію в Дзюби й після цього він попросив вибачення за таку жорстоку поведінку[33].

Наприкінці літа 1965 року влада заарештувала близько 30 молодих українських митців. Про це розповіли друзі Івана Дзюби з Києва, Львова, Івано-Франківська, Тернополя та Луцька, а газети мовчали. Він зазначав, що про те, що відбувалося, могли дізнатися лише обрані, а пересічні жителі, наприклад Києва, знати не могли. Всі арешти здійснювались таємно. Тому, вважав своїм обов'язком розповісти якомога більшій кількості людей про скоєне. Він відвідав з колегами-літературознавцями Михайлиною Коцюбинською та Юрієм Бадзьом засідання президії Спілки письменників, сподівався, що ті передадуть лист-протест вищому керівництву, але їх не захотіли, навіть, слухати.

Після цього, Іван Дзюба вирішив зробити все можливе і діяв рішуче. Тому, хоч більшість з них були безпосередньо пов'язані з пресою, на неї вони розраховувати не могли, адже кожна публікація проходила через руки редакторів та піддавалась цензурі, а отже шансів потрапити такому матеріалу

---

[32] Дзюба І. М. Вступне слово на вечорі в першу річницю смерті Василя Симоненка, 12 грудня 1964 р. (Київ, клуб Інституту нафти і газу). *Визвольний шлях.* 1971. Кн. 6. С. 701-702.

[33] Степаненко М. І. Олесь Гончар – Іван Дзюба – Петро Шелест: щоденникова взаєморецепція. *Історична пам'ять*. 2010. № 1. С. 8.

до читачів майже не було. Вони обдумували інші шляхи та зупинились на варіанті публічного виступу. Після обговорення, було вирішено, що зі словом до глядачів вийде саме Іван Дзюба. Відповідною для цього подією трапилась прем'єра фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків», яка повинна була відбутись 5 вересня 1965 року.

Все відбувалося у київському кінотеатрі «Україна» і, звісно, з владою узгоджено не було, це був шанс донести правду до інтелігенції, яка зібралася на такій масштабній події.

Виступ відбувся перед початком показу фільму. Прозвучали слова подяки творцям фільму, і, встигнувши сказати кілька речень, після слів про арешти, Івана Дзюбу одразу заглушили сирени, які були ввімкнені навмисно аби ніхто не дослухав його. На промовця накинувся директор кінотеатру, а далі його стягнули зі сцени. В цей момент пролунав, нам дуже добре відомий з історії, вигук: «Хто проти терору, нехай встане!».

У своїх мемуарах Іван Дзюба згадував про свої переживання, щодо того, що він міг нашкодити своїми діями друзям і колегам, які знаходились там, але при тому розумів, що питання тут стояло не про долі кільканадцяти осіб, а про майбутнє України. Особливо боявся нашкодити режисеру Сергію Параджанову. Адже, той і до того мав проблеми з тодішньою владою, а після подій міг стати «жертвою» акції. Але попри його хвилювання, він не почув і слова докору за зроблене у свій бік. На противагу, режисер відчував гордість, що це відбулося на показі його фільму. Існувала версія КДБ, що події були детально сплановані обома, хоч вони й були друзями, але для Сергія Параджанова це була несподіванка[34].

Про подію заговорили, але, на жаль, у вузькому колі. Цих людей згодом назвали «дисидентами». Завдяки їм, а саме розповсюдженню «самвидаву», хоча б, у Києві та ще кількох великих містах, інтелігенція змогла дізнатись про арешти. Адже режим робив все аби пересічні громадяни не могли знати про

[34] Дзюба І. М. Спогади і роздуми на фінішній прямій. : мемуари. Київ: Криниця, 2008. С. 526-527.

найменші прояви незгоди. Це все стало першим в історії Радянського Союзу актом публічного спротиву політиці панівної влади.

Після акції Дзюбу звільнили з роботи у київському видавництві «Молодь», що належало ЦК комсомолу. Де він був на посаді – редактора-консультанта відділу першої книжки. В його обов'язки входило перечитувати велику кількість рукописів, переважно графоманських, які надсилали початківці, з яких потрібно було відібрати твори варті публікації. Цікаво, що на цій роботі Іван Дзюба розгледів талант Григора Тютюнника і Романа Андріяшика, чиї перші книги з'явились завдяки йому.

Ці події стали сходинками до написання фундаментального дослідження, яке стало маніфестом шістдесятників, «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Це була далеко не остання тема, яка хвилювала Івана Дзюбу, він і надалі вів активне суспільно-політичне життя. Підтвердженням цього є ще один публічний виступ, який відбувся у 1966 році на двадцять п'ятій річниці масових екзекуцій у Бабиному Яру. Він вийшов зі зверненням до євреїв, де зазначив, що йому соромно за український та інші народи, в яких присутній антисемітизм. Назвавши це ганьбою. Хтось з натовпу записав його імпровізований виступ на магнітофон. Згодом текст почав розповсюджуватись між людьми й в автора почались неприємності. Частина земляків зневажали його за такі слова, вважали підкупленим, навіть, доходило до публікацій у пресі. Позиція, щодо цієї теми була принциповою, бо він болісно сприймав той міт, що українців на генетичному рівні вважали антисемітами та хотів показати, що вони такими не є. Після цього публічного зізнання, в Івана Дзюби зав'язались добрі відносини з європейською демократичною інтелігенцією та єврейською молоддю[35].

В оперативних документах КДБ Іван Дзюба мав псевдонім "Літератор". Вони давно звернули увагу на нього. А після останньої події було складено довідку, в якій було написано про те, що він зводив наклепи на державний і суспільний лад, а також національну політику КПРС.

---

[35] Дзюба І. М. Ми мусимо виходити з нашого українського гетто. *Дух і літера*. 2002. № 9/10. С.158-159.

У липні 1967 р. було створено спеціальний контррозвідувальний підрозділ «по боротьбі з ідеологічною диверсією противника», в якому Дзюба був частим відвідувачем. За ним встановлювали спостереження, застосовували засланих агентів та інше. Особливо пильно за ним почали стежити у 1970 році, бо з'явився новий місцевий начальник КДБ, Віталій Федорчук, спеціалізацією якого було стежити за «українськими націоналістами». Раніше в Україні відбувалися вагомі акції, які було б важко проігнорувати цьому органу. Можна навести приклади, такі як арешти і судові процеси 1965–1966 років, або відомий процес над В'ячеславом Чорноволом у 1967 році. Однак очевидно, що ці справи не можна порівняти з розмахом дій, які проводив Федорчук. Цікавим фактом є те, що він вважав, що Шелест перебуває у співпраці з «націоналістами». А Шелест у своєму щоденнику 19 вересня 1970 року зафіксував, що вважає його дії екстремістськими і він поводить себе занадто активно та все це за сприяння і підтримки Москви. І нарікає на те, що перед його приходом на службу не було боротьби проти «націоналізму» і Дзюби, а конкретніше він мав відповісти за «Інтернаціоналізм чи русифікацію?». А під так званою «боротьбою», Федорчук розумів кидання за грати без розслідування. Дзюба переймався долею своєї національності, і як справжній будівник комунізму, щиро вірив, що зможе донести правду до партійної верхівки та керівництва про реальний стан справ. Адже ті речі, які відбувались в той час в суспільному житті, цілком суперечили ідеології й були відверто дискримінаційні. Тому автор вважав, що робить потрібну справу і ніхто не в змозі йому завадити. І в результаті очікував рішень, які принесли б зміни на краще. Та не врахував він одного, що його працю будуть трактувати в іншому контексті. З огляду на це, можемо зрозуміти чому Іван Дзюба зробив такі кроки, які нам вже можуть здатись наївними, враховуючи факт нашого післязнання цієї теми. Наприклад, поки він працював над написанням цієї фундаментальної праці, то роздавав чорнові варіанти друзям і знайомим для прочитання, хоч в той час рясно процвітало доносництво. Закінчивши написання, розіслав екземпляри Петру Шелесту, першому секретарю ЦК

Компартії України, Володимиру Щербицькому, голові Ради Міністрів УРСР і до ЦК КПРС у Москві, ще був відправлений також один екземпляр до Олександра Твардовського, головного редактора журналу "Новый мир" (який вважався сприятливо налаштований до радянської ліберальної інтелігенції). Згодом, у 1972 році, після чергових допитів, Дзюба написав «Пояснення», в якому зізнався, що переломним для нього став 1965 рік, коли почались арешти його друзів, знайомих й не тільки, і це стало поштовхом до листа. Але попри це, обстоював думку, що використання арештів не є ефективним способом розв'язання актуальних проблем у галузі української культури та мовної ситуації. Також він додав, що почувалася загальна потреба в якомусь «поясненні» цього питання. Офіційні інстанції залишалися мовчазними. Серед тих, хто був критично налаштований до офіційної національної політики, не було нікого, хто готовий був бути відвертим, принциповим і виступати з повною відкритістю по цьому питанню. Тоді йому довелося взяти на себе цю справу[36].

Іван Дзюба не вбачав нічого поганого в тому, щоб сміливо заявити про свої права, які закріплені конституцією. І, як показала історія, праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» викликала резонанс. Крім призначених адресатів, її прочитали й нижчі інстанції, в обкоми розіслали стислі варіанти тексту. Також, автор спрямував свій памфлет до частини населення України, зокрема російської та русифікованої, особливо до інтелігенції, яка не бачила реального стану речей в національній сфері України та підтримувала режим у здійсненні політики русифікації. Памфлет був адресований, звичайно, й українцям, особливо молоді, яка була вражена питаннями, пов'язаними з майбутнім України. Його читала і російськомовна інтелігенція та учасники руху за права людини в СРСР. Зрештою, в Україні памфлет розповсюджувався широко, передруковувався і передавався від одних рук до інших, стаючи

[36] Шаповал Ю. Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація? (До історії запитання). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 33. С. 34-35.

популярним, особливо серед студентства. На початку 1972 року в Україні розпочалися масові арешти та одночасно проводилася конфіскація праць Дзюби. В КДБ збирали свідчення тих, хто читав памфлет і на їх основі хотіли простежити, яке було враження від прочитаного і як вона вплинула на кожного зокрема. Прочитавши декілька таких свідчень, можу зробити висновок, що праця мала вплив. Ті хто читав «Інтернаціоналізм чи русифікацію?», зазначали, що поділяли думки автора, який зміг змінити їх погляд на більш об'єктивний на радянську дійсність, яка їх оточувала. Дехто з них, навіть, навмисно заводив розмови в компаніях про становище України, аби просувати викривальні тези вміщені в памфлеті. Але як часто бувало, на жаль, в той час після проведених «профілактичних» бесід (в кращому випадку це були бесіди) прихильники праці були змушені зректись своїх «націоналістичних» поглядів. Партійно-державне керівництво дуже швидко розуміло, що їм доводиться мати справу із текстом, який має потенціал вразити, збудити та просвітити людей, і основне, що він написаний на основі посилань на марксистсько-ленінські ідеї. Тоді вони відчули потребу діяти, бо вже, навіть, за кордоном почали розповсюджувати «Інтернаціоналізм чи русифікацію?». Ця ситуація для них була складною.

Машинним друком «Інтернаціоналізм чи русифікація?» з'явилась у кінці 1965 року, автор попросив надрукувати її Григорія Тименка. У цей період Іван Дзюба передає один екземпляр рукопису Миколі Мушинці (з Чехословаччини). Він, в свою чергу, обіцяє передати памфлет голові Центрального комітету культурного союзу українських трудящих, депутату Словацької народної ради та декану кафедри марксизму-ленінізму при Вищій школі у Кошице Василю Капушевському. А вже він повинен був ознайомити членів ЦК Комуністичної партії Чехословаччини з цим документом, щоб звернути увагу на порушення національної політики в Україні.

А вже 13 грудня 1965 року, коли Микола Мушинка покидав УРСР, на кордоні його затримали й знайшли памфлет. Згодом, згадуючи цю подію, він був впевнений, що під час обшуку, ті, хто оглядали його знали, що знайдуть.

Цей примірник не був єдиним, тому вже в січні 1966 року праця з'явилась в ЦК Компартії України[37].

Ця історія не пройшла безслідно для Івана Дзюби. 20 серпня 1966 року на, так званій «розмові», голова КДБ при Раді Міністрів УРСР Віталій Нікітченко розповів про затримання Мушинки. За чотири дні після цього, у написаному поясненні, він все бере на себе. Де наполягає на тому, що це було суто його прохання.

По цій справі було допитано: мовознавців Андрія Куримського та Анну Коцурову, студентку Київського університету (на момент допиту була у в'язниці), літераторів Зінаїду Березовську та Павла Мурашка (на момент допиту був у в'язниці) та викладача Пряшівського університету Юрія Бача. Їх допити не дали важливої інформації для КДБ, бо ніхто з них не назвав Дзюбу антирадянським, чого вони намагались добитись[38].

З часом Дзюба зізнався, що рішення відправляти працю за кордон, не розповсюдивши її в Україні, було помилковим. Адже, коли памфлет набув розголосу в Україні, знайшлись добровольці, які без втручання автора, змогли успішно передати його за кордон і розповсюдити. У перекладі «Інтернаціоналізм чи русифікація?» починає виходити в 1968 році. Для радянського керівництва болючим було те, що за кордоном публікації перекладів часто здійснювали з допомогою компартій.

Варто згадати, що в листопаді 1965 року Іван Дзюба приходив і до Зиновії Франко, тоді старшого наукового співробітника Інституту мовознавства АН УРСР, та просив допомоги з розповсюдженням рукопису між офіційними інстанціями. Для цього його ще треба було видрукувати. За допомогою друкарки Євгенії Ґімельберґ, з'явилось 10 примірників, один з яких Франко залишила собі й переклала його російською мовою. Вже в російській версії,

---

[37] Кіраль С. С. КДБ проти Івана Дзюби: до історії передачі в Чехословаччину праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (документи кримінальної справи № 55). *Українська біографістика*. 2020. Вип. 19. С. 210.

[38] Мурашко Т. Історія передачі рукопису «Інтернаціоналізм чи русифікація?» з України на Захід. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2010. Збірник 14. С. 190.

вона додрукувала ще 5-6 екземплярів, які віддала автору. У цьому їй допомагала вже інша друкарка Аня, яку згодом за цю роботу розшукувало КДБ, але безрезультатно. З рук Зиновії Франко праця потрапила до студента Олександра Сергієнка, який вносив до нього правки, після чого його звинуватили у «виготовленні» памфлету, а в січні 1972 року засудили.

Паралельно цим всім процесам, партійно-державне керівництво намагалось всіма шляхами очорнити автора праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», аби відвернути інтерес до праці й дискредитувати її. Найпростішим для них було зробити з Дзюби націоналіста та антирадянщика. Для цього у газеті «Вісті з України» у травні 1969 року вийшла стаття «Вигадки й дійсність», автором став Джон Віра. В ній він писав про розквіт української культури та мови й згадував Дзюбу, який «витає у хмарах містичного націоналізму».

Того ж року вийшла книга Богдана Стенчука «Що і як обстоює І. Дзюба. (Ще раз про книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?)», видрукувана Товариством культурних зв'язків з українцями за кордоном у Києві. Але ця книга була набагато слабшою ніж Івана Дзюби, адже писали її примітивні автори[39]. Разом із книгою був вміщений перелік літератури з національного питання. Доданий матеріал, був вміщений аби наголосити на важливості національного будівництва в СРСР. І Дзюба постає як будівничий українського буржуазного націоналізму. Як виявилось, над цією працею працювали спеціально відібрані ЦК Компартії України люди, а самого автора не існувало. Зацікавлені коментатори розкритикували видання.

Цікаво, що В'ячеслав Чорновіл підготував відповідь на це. У березні 1970 року з'явилася праця «Як і що обстоює Б. Стенчук (66 запитань і зауваг «інтернаціоналістові»)». На неї збереглась рецензія, для її написання запросили трьох кандидатів наук та журналіста. Автора вирішили дискредитувати. Сам рукопис вони не розцінювали як акт захисту Івана Дзюби, його

[39] Данилюк Ю. З. Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. XX ст.) : монографія. Київ: Рідний край, 2000. С. 46.

схарактеризували як зразок антикомуністичного, антирадянського, націоналістичного напрацювання, породженого буржуазною пропагандою.

Восени 1969 року Дзюбу намагаються виключити з Київського відділення Спілки письменників України. Попри те, що Президія СПУ не схвалила це рішення, вона запропонувала Дзюбі написати заяву, у якій він повинен був відокремитись від закордонних публікацій «Інтернаціоналізму чи русифікації?» (які були здійснені без дозволу та участі автора) і засудити тих, хто розводить націоналістичні розмови навколо неї. Автор таки опублікував у першому номері «Літературній Україні» 6 січня 1970 року заяву[40]. В ній він зазначив, що дедалі частіше його згадують в закордонних публікаціях і деякі контексти йому читати особливо неприємно. А більшість робіт написані в стилі антирадянської пропаганди. На противагу цьому, себе він розцінює як саме радянського літератора, який, ні в якому разі, не намірений розпалювати ідеї українського буржуазного націоналізму. Навпаки, за дружбу всіх народів і непокладну працю для радянського суспільства.

Таку заяву розцінювали по різному: хтось вважав, що Дзюба здався, хтось, що він зрадив свої погляди, а хтось, що покаявся. Поштовхи до написання такого тексту, були різні. Зокрема, Дзюба розумів, що текст вже живе окреме від нього життя, на яке він ніяк не може вплинути. Розповсюдження памфлету, на той час, вже відбувалося без докладання рук автора. Все що залишалось державно-партійному керівництву, це коментувати роботу, нав'язувати свої сенси, або ж вилучати примірники.

Крім цього, з автора зробили символ боротьби за права українського народу. Не лише через працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» його так ознаменували, але й через невпинну підтримку тих, хто був незаконно заарештований чи засуджений. Кожного разу Дзюба ставав на їх захист, до прикладу, підписував листи протести та інше.

13 січня 1972 року на квартирі Івана Світличного було проведено обшук, під час якого Іван Дзюба прийшов із повним портфелем «самвидаву», після

[40] Дзюба І. М. Заява. *Сучасність.* 1970. Ч.1 С. 79-80.

чого і його житло обшукали. В нього вдома було вилучено «84 документи ідеологічно шкідливого та наклепницького змісту», як зазначено в доповідній записці на ім'я Петра Шелеста від 21 січня 1972 року. Крім того, у протоколі зазначено, що Дзюба не був затриманий у зв'язку із браком доказів. Через те, що затримання не відбулось, згаданий начальник КДБ, Віталій Федорчук, готував нові обставини для ще одного майбутнього арешту. В одній зі своїх доповідних записок він згадував справу під назвою «Блок», за якою мали б здійснюватись затримання таких відомих діячів як: Іван Світличний, Ірина Калинець, Василь Стус, Зиновій Антонюк, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл та багато інших. До цих імен за задумом повинні були приєднати й Івана Дзюбу, виставивши його за ідеолога. Крім цього, в записці було вміщено ідею створення спеціальної комісії, яка б могла визнати шкоду «Інтернаціоналізму чи русифікації?» для політичного укладу.

Вже у лютому 1972 року на найвищому рівні, а саме під командуванням Андрія Скаби, директора Інституту історії Академії наук УРСР, було розглянуто памфлет Дзюби. Основною тезою висновку було визнання всієї праці пасквілем на радянську дійсність, національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР[41].

22 лютого 1972 року Політбюро ЦК Компартії України дало відповідь на лист Дзюби, це була постанова під назвою «Про висновок на лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал, надіслані до ЦК КП України», яка була написана на основі висновку вище згаданої комісії. У ньому підтвердили, що твір має «явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер». Особливо варто звернути увагу на останній пункт постанови. В якому фактично було дозволено вчиняти репресивні дії проти Івана Дзюби.

А в нових матеріалах справи «Блок», які з'явились 28 березня 1972 року, на основі затверджених Політбюро ЦК Компартії України висновків комісії, як підсумок було узгоджено притягнення автора «Інтернаціоналізму чи русифікації?» до карної відповідальності.

---

[41] Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2011. № 1. С. 277.

В цей період було організовано виключення Івана Дзюби зі Спілки письменників України. У спеціально підготовленій характеристиці діяльності Дзюби, зазначили, що особливо шкідливою для країни стала публікація «Інтернаціоналізму чи русифікації?». Після чого СПУ усіма шляхами намагалась повернути автора назад на шлях радянського письменника, але їм не вдалось його переконати. І тоді ж його намагались звільнити з посади редактора в журналі «Дніпро». Головний редактор видання, в зв'язку з «останніми подіями», просила звільнитись за власним бажанням. Дзюба і не думав погоджуватись, адже прекрасно розумів, що перспектив знайти нову роботу, після всього, що сталося буде неможливо. А перебування в стані безробітного може призвести до звинувачення у «дармоїдстві». Але зі сторони головного редактора, переконання звільнитись були досить наполегливими. Дзюба вважав такий тиск заслуговує на позов до суду, адже це попросту було незаконним. Проте він опинився в такій ситуації, що розумів, якщо дане питання винесуть на обговорення колективу, то більшість працівників проголосують за його звільнення. Попри те, що переважна більшість колег ставились до нього позитивно, вони розуміли, які наслідки можуть їх очікувати, висловивши підтримку. Дехто зі знайомих радив Дзюбі звернутись з цим до першого секретаря ЦК Компартії України, і, навіть, пропонував допомогти влаштувати таку зустріч, але він вже не вірив у справедливість прийнятих рішень в його сторону. Віталій Федорчук писав, щодо звільнення ніякого відношення не має. Цікавий факт, що Петро Шелест 23 березня 1972 року написав резолюцію на одному з повідомлень. В якій попросив, щоб Федір Овчаренко посприяв тому, аби Дзюбу не звільнили й він продовжував роботу доки повністю не вирішиться його питання. А це сталось 12 квітня 1972 року, коли на нього завели справу за №55. Арешт відбувся 18 квітня того ж року. Це все відбулось ще за час перебування Шелеста на посаді першого секретаря ЦК Компартії України, у травні посаду вже обіймає Володимир Щербицький. Самого ж Шелеста відправляють до Москви обіймати посаду одного з заступників Голови Ради Міністрів СРСР, через рік він виходить на пенсію. І

всі запам'ятовують його як партійного «націоналіста», особливо після того, як допустився помилок у своїй праці «Україно наша Радянська». І могло здатись, нібито він мав певне прихильне ставлення до Івана Дзюби, але це заперечує той факт, що у своєму щоденнику він згадував як ще у квітні 1966 року давав завдання підготувати матеріали про неприйнятну поведінку Дзюби, а разом і з ним фігурували імена Костенко, Драча та Сверстюка. Шелест настоював на закритті всіх питань щодо Дзюби ще з 16 лютого 1971 року, коли відбулась історія з вінницьким лікарем Іваном Покидьком, який не раз був в гостях в Івана Дзюби, який давав йому літературу «самвидаву», включно з працею «Інтернаціоналізм чи русифікація?»[42].

Через роки Федір Овчаренко розповсюджує виступ Володимира Щербицького, який відбувся 19 червня 1972 року на засіданні Політбюро ЦК Компартії України. В якому було чітко сказано, що питання «Інтернаціоналізму чи русифікації?» Івана Дзюби, попередники повинні були вирішити набагато швидше, ніж через 6,5 років. Бо, на його думку, націоналізм був надзвичайно небезпечний для свідомості українців, адже витісняв їх класову свідомість.

Це ще не всі перипетії, які виникли на шляху Івана Дзюби. Йому інкримінували не лише все, що стосувалось «Інтернаціоналізму чи русифікації?», але й у додаток до цього йому висунули обвинувачення в зовсім іншій статті, відповідно до якої мало бути й відповідне покарання. З нього почали робити теоретика «Української національної комуністичної партії» та приписували авторство документа «Програма у комуністів». Цей документ вилучили під час обшуку житла Євгена Сверстюка. Після чого була створена спеціальна комісія для проведення лексико-стилістичної експертизи, яка шляхом зіставлень й порівнянь кількох праць Івана Дзюби, визнала його автором. Зрозумівши, що експертиза вирішує його долю, він зробив власні записи, які налічували 312 сторінок, в яких показав всю упередженість

[42] Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2011. № 1. С. 279-282.

експертизи й оскаржив її. Після проведення ще однієї додаткової експертизи, комісія вже не визнала його автором[43].

10 січня 1973 року на одному з допитів, який проводив старший слідчий, майор Микола Кольчик та помічник прокурора УРСР Макаренко, Дзюба визнає свою провину в тому, що написав твір «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якому не правдиво зобразив дійсність у питаннях економіки, мови, культури та іншого. Можна сказати, їм вдалось змусити Дзюбу зробити признання, вони дали йому чітко зрозуміти, що зі своєю хворобою він не переживе зиму. В додатку до своїх свідчень, що були написані власноруч, він зазначив, що ніколи не було прагнення підірвати чи послабити радянський соціальний лад. А праця отримала такий характер, через його політичну незрілість і не розуміння процесів, які стосуються національного питання. Але й після цього майор Кольчик, продовжував аналізувати працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і не покидав намагань звести написані в ній речі до «підриву та послаблення» радянської влади[44].

За кілька днів Дзюбу повідомили про закінчення слідства. Дали ознайомитись з усіма зібраними на нього матеріалами справи, які він зміг прочитати в кабінеті слідчого і про їх доповнення не просив. З 12 по 16 березня 1973 року розглядали справу Івана Дзюби, засідання було відкрите і відбувалось у Київському обласному суді. Автора «Інтернаціоналізму чи русифікації?» засудили до п'яти років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму за статтею 62 частина І КК УРСР та стягнули 300 рублів судових витрат. У своїй довідці Федорчук зазначив, що саме такий вирок було призначено через характер і ступінь небезпеки вчиненого злочину, а також його каяття та стан здоров'я (Дзюба хворів на туберкульоз). Згодом він просив про зменшення терміну покарання або перегляду кваліфікації, але

---

[43] Рух опору в Україні: 1960-1990 : Енциклопедичний довідник / гол. ред. Осип Зінкевич. К.: Смолоскип, 2010. С. 204.

[44] Кіраль С. С. Протоколи допитів Івана Дзюби та персональна справа Івана Чендея як джерела вивчення їх громадянської позиції за доби шістдесятництва. *Українська біографістика*. 2020. Вип. 19. С. 163.

прохання не задовольнили. Після засудження ніхто не поспішав його перевозити з Києва, тому він перебував у повній ізоляції у внутрішній в'язниці КДБ.

Всі спроби спростувати самого себе були невдалі. Але він написав твір «Грані кристала»[45], виданий англійською, українською та російською мовами і який за завданням з Москви широко розповсюджувався за кордоном. Праця написана з марксистсько-ленінської точки зору, розповідає про розквіт української культури між «братніми» радянськими народами.

Президія Верховної Ради УРСР у 1973 році помилувала Дзюбу. Цей жест був політично вигідним для державно-партійного керівництва. Першим таке твердження обґрунтував Віталій Федорчук. Він вважав, що це сприятиме повній недовірі до Дзюби з боку націоналістів.

У листопаді того ж року в журналі «Літературна Україна» вийшла заява Дзюби, у якій він публічно визнав свої націоналістичні помилки й неправоту стосовно «Інтернаціоналізму чи русифікації?»[46].

Українські діячі по-різному реагували на таку заяву. Василь Стус відреагував написанням відкритого листа Івану Дзюбі. Уривок якого передає його головну думку: «Так, Іване, ти загубився в самому собі. Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів, чиїм найбільшим щастям залишиться те, що він колись мав до великого Дзюби дуже безпосереднє відношення. І через це я й сьогодні не можу одвернути од тебе свого погляду. І через це я тужусь пригадати твоє підзабуте лицарське обличчя – і в очах у мене стоять сльози»[47].

Були, навіть, спеціально організовані КДБ реакції. Наприклад, реакція Віктора Некрасова, основною думкою тексту якого було переконання в тому,

---

[45] Дзюба І. Грані кристала. Київ : Україна, 1976. 128 с.
[46] Дзюба І. М. Заява. *Сучасність.* 1974. Ч.1. С. 80-83.
[47] Стус В. Відкритий лист до Івана Дзюби / Твори: у 4 т. 9 кн. Львів: Просвіта, 1994. Т. 4 С. 441-443.

що немає значення, що написав Дзюба, головне – що він живий і на свободі[48]. КДБ оберігало Івана Дзюбу від впливу друзів і його життя було під контролем.

Реакція українських політв'язнів була здебільшого вкрай негативною. В КДБ виникла ідея листування друзів. Івану Світличному дозволили написати лист-реакцію прямо з Пермського табору, в якому він все-таки утримався від звинувачення у зраді. Лист до Дзюби не дійшов, був вилучений. Зі зрозумілих причин в КДБ не хотіли, щоб незручні запитання Світличного вплинули на Дзюбу. Оскільки, він був його добрим другом, то не хотів вірити в написане, але одночасно це допомагало зрозуміти чому він так вчинив. Світличний себе вважав людиною досить терпеливою і, навіть, зрадів своєму вироку в 12 років (адже він твердо залишився зі своїми переконаннями). І на противагу Дзюбі, який концентрувався лише на втраченому часі, не використаних можливостях й головним для нього було безупинно працювати, щоб надолужити втрачений час. На додачу до цього важка хвороба. Тим паче дружина Марта Дзюба, була впевнена, що з важким туберкульозом він не витримає за ґратами. Вона робила все можливе аби витягнути чоловіка, бо для неї головне аби він був на свободі, адже тільки так вона зможе зберегти його життя[49].

Через півтора року в газеті «Вісті з України» з'являється стаття під назвою «Шлях обрано назавжди» в якій він запевняє, попередньо зроблена заява не є тимчасовим прихистком, аби перечекати скруту. А є такою яка відображає його погляди й в момент написання статті[50].

Після відносної свободи він почувався переможеним. Друзі та знайомі почали його уникати. Одні розчарувалися в ньому, інші відчували небезпеку у будь-яких контактах з ним. Лише Віктор Некрасов, Микола Лукаш і Григір Тютюнник навідували його.

---

[48] Реакція Віктора Некрасова на покаяння Івана Дзюби. Віртуальний музей. Диситентський рух в Україні : веб-сайт. URL: https://museum.khpg.org/en/1628664316 (дата звернення: 12.02.2023).

[49] Реакція Івана Світличного на покаяння Івана Дзюби: лист 1974 року з Пермського табору. Віртуальний музей. Диситентський рух в Україні : веб-сайт. URL: https://museum.khpg.org/en/1628664317 (дата звернення: 12.02.2023).

[50] Дзюба І. М. Шлях обрано назавжди. *Сучасність*. 1975. Ч.1. С. 96-102.

Після виходу, він багато років працював в багатотиражному виданні Київського авіаційного заводу імені Антонова коректором та кореспондентом, але за цей час ніколи не зраджував себе та не йшов проти правди. Лише на початку 1980-х років Дзюба зміг повернутись до літературознавства й опублікувати праці, присвячені літераторам народів СРСР, де продовжував боротися з імперськими міфами та відстоював право народів на власну ідентичність.

Іван Дзюба ніколи не міг стояти осторонь громадсько-політичного життя України, тому наприкінці 1980-х років він активно до нього повертається. Це все виливається в те, що він стає президентом Республіканської асоціації українців, а також головним редактором журналу «Сучасність». Разом із людьми, які колись згуртувались навколо «Інтернаціоналізму чи русифікації?», восени 1989 року Дзюба стає одним з співзасновників Українського Народного Руху. Вже в грудні 1992 року він очолює Міністерство культури України в такий важкий період нашої історії. Варто зазначити, що за період його роботи у міністерстві в країні не закрилось жодного театру, бібліотеки чи іншого культурного закладу. Також, вдалось зробити багато корисного для розвитку культури в Україні, а головне для її чесної репрезентації за кордоном.

Обіймає посаду академіка-секретаря Відділення літератури, мови, мистецтвознавства НАН України, а також є співголовою Головної редакції Енциклопедії сучасної України з 1997 року. Очолює Комітет з Національної премії України імені Тараса Шевченка (у період 1999—2005 рр.)[51].

У 2001 році Івану Дзюбі вручають звання Герой України та почесний доктор НаУКМА, а також, кавалер ордена Свободи (2009 рік), кавалер ордена Ярослава Мудрого V ступеня (2022 рік). Крім цього, стає членом Українського ПЕН. Долучається до заснування ініціативної групи «Першого грудня» (і є її

[51] Позняк-Хоменко Н. На службі у Правди. До 90-річчя академіка Івана Дзюби. Український інститут національної пам'яті : веб-сайт. URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/na-sluzhbi-u-pravdy-do-90-richchya-akademika-ivana-dzyuby (дата звернення: 22.02.2023).

учасником упродовж 2011—2019 років). Безупинно займається науковою діяльністю і пише про українську літературу, мистецтво та культуру.

Сильно вплинули на Івана Дзюбу події 2014 року, а саме вторгнення Росії на територію України. І вже у 2015 році він випускає книгу під назвою «Донецька рана України», у якій аналізує не лише розвиток української культури на території Донецької області, а й політичні, психологічні та історичні причини та маніпуляції місцевим населенням з боку радянської влади та її наступників, які призвели до окупації. А в липні 2018 року представники української культури написали відкритий лист до затриманого в Росії українського режисера Олега Сенцова, який Дзюба підтримав.

Отже, вивчаючи біографію Івана Дзюби можна зробити висновок, що все життя він проходив певну еволюцію, змінювався та розвивався. Це підтверджує його життєвий шлях від переконаного комуніста до національного героя. Попри важкі життєві обставини, він завжди намагався працювати на благо українського суспільства. Він ніколи не боявся стояти на стороні правди і боротись за відновлення справедливості. Особливо, коли це стосувалось українських культурних діячів. Автор «Інтернаціоналізму чи русифікації?» зумів підібрати такі слова у своїй праці, які відгукнулись тисячам читачів і змотивували їх до дій. Його завжди хвилювало українське питання. Ще з радянських часів він розумів, що українці поміж усіх національностей СРСР були в найскрутнішому становищі та відчував на собі відповідальність відстоювати їх законні права. Ліна Костенко сказала, що: «Іван Дзюба — це людина, що завжди мала мужність говорити правду». Навіть, за часів незалежності, вважав своїм обов’язком сприяти розвитку української культури, яка, на його думку, в той час вже мала б бути в розквіті. Все життя він цікавився політикою і був активно залучений в політичний процес України. А окупація Донбасу була для нього особистою трагедією.

РОЗДІЛ 2
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАЦІ «ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?» ІВАНА ДЗЮБИ

Однією з причин, що стала вирішальною й підштовхнула Івана Дзюбу до написання фундаментальної праці «Інтернаціоналізм чи русифікація», став ряд арештів українських культурних діячів, які відбувались в різних містах України. В автора вже довгий час назрівав перелік питань до партійно-владного керівництва, які стосувались мови, культури, економіки та інших сфер життя, проте переломним моментом в цій історії став його виступ на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова. Після нього він усвідомив всю серйозність замовчування арештів. Іван Дзюба відчував на собі відповідальність у прийнятті якихось мір, тому відразу сів за написання памфлету.

Праця була орієнтована в першу чергу на державно-партійне керівництво. Тому, на початку праці вміщений лист, адресований першому секретарю ЦК компартії України Петру Шелесту та Голові Ради Міністрів УРСР Володимиру Щербицькому. У цьому листі Іван Дзюба висловив своє занепокоєння щодо політичних арештів[52].

Але не лише для них здійснювалось таке ґрунтовне дослідження. Важливим для автора було ознайомлення російського та зрусифікованого населення України, особливо серед інтелігенції. Дзюба хотів їм відкрити очі на реальність національних справ, адже вони свідомо чи несвідомо брали участь у політиці русифікації. Останнім адресатом були українці, особливо молодь, яка на той момент була розгублена і не розуміла, що відбувається з Україною[53].

Тільки розпочавши читати «Інтернаціоналізм чи русифікацію», можна відразу зрозуміти яким буде його спрямування. Адже з перших сторінок у ньому простежується чітка і переконлива позиція автора, яка спрямована на

---

[52] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 24.
[53] Кузьменко В. І. Праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» як «лист у вічність». *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки*. 2013. № 22. С. 158.

захист прав людини та відстоювання її демократичних свобод, які закріплені у Конституції.

Але звичайно головною темою праці стало національне питання. На думку автора, арешти, як реакція на дану проблему, показали реальний стан речей, а саме занепокоєння влади через піднесення національної свідомості українців й розуміння свого поневолення в межах СРСР.

У своїй роботі Дзюба закликає партійне керівництво УРСР відкрито обговорити все що накипіло, визнати помилки, які виникли з їх сторони та дійти до спільного вирішення проблем, й нарешті виправдати очікування народу й запропонувати їм нові можливості. Такий заклик можна трактувати як досить драматичний. Але й потрібно розуміти, що під цим автор намагався донести просту істину, що не можна кидати за ґрати кожного, хто любить Україну й переживає за її майбутнє. Адже за такими діями влади криється підміна понять, не можна пропагувати рівність всіх народів і, водночас, насильно русифікувати Україну і робити її колоніальним рабом. Таким чином, автор просто намагається на законних підставах відстояти те, що і так по праву належить українському народу[54].

Надзвичайно важливо для автора було писати мовою фактів. Тому вся праця наскрізь пронизана дослідженнями, опитуваннями та графіками. Відображення такої інформації в цифрах показувало всю глибину і серйозність описаних в праці проблем. Такий прийом відразу переконував читачів в достовірності написаного та викликав усвідомлення становища в якому перебувають українці й інші національності в СРСР. Числа вміщені в праці інколи вражали, адже відображали реальність, в якій тоді перебувало суспільство і, звичайно, природною реакцією на це було бажання спротиву. Через це часто «Інтернаціоналізм чи русифікацію» називають працею викривальницького характеру[55].

---

[54] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 50.
[55] Кузьменко В. І. Праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» як «лист у вічність». *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки*. 2013. № 22. С. 156.

Але для підсилення ефекту Іван Дзюба звертається до класиків марксизму-ленінізму, аби не бути голослівним, доводить свої переконання з посиланням на вагомі джерела й оперує однією термінологією з партійним керівництвом. У той час, коли автор працював над роботою, так званих «класиків» любили, поважали та довіряли і для частини читачів посилання на них було вагомою причиною аби ознайомитись з текстом. Таким чином, автор зміг завоювати собі прихильність дуже різної аудиторії. Для цього в роботу було вміщено: слова з промов, уривки праць, стенограми партійних з'їздів, особливо доби «коренізації» та інше. Дзюба намагався якомога ширше пояснити, що те все погане, що відбувається в національній сфері не з'являється з принципів соціалізму й ленінської національної політики, а виникає через порушення і викривлення цих принципів. На той час автор дійсно в це вірив. Вивчення національного питання Дзюба починає з розгляду понять «національного почуття», «національної свідомісті», «національних обов'язків», «українського буржуазного націоналізму», тощо. Він зазначає, що воно стосується всіх громадян, тому реакція на «щось неподобне»[56] є обов'язком кожного. Автор пише, що такі речі з'явились через недотримання заповітів «класиків», а також, принципів національної політики закладених Леніном, які ніколи і не були реалізовані. Дехто не розумів такого підходу до висвітлення матеріалу. Сюди ж можна віднести порівняння сталінських варіантів побудови багатонаціональної держави до ленінських.

Зрозуміло, що вони обоє намагались будувати потужну багатонаціональну Росію, в них розходились лише погляди як це робити. Коли Сталін надіслав свій проєкт «автономізації», то в Леніна не було критики, щодо нього, він лише зазначив, що той поспішає. Але згодом таки з'явились зауваги й були внесені корективи. І тут Дзюба робить акцент не на схожості, а навпаки на відмінності поглядів. Він зазначає, що Сталіну не подобався «лібералізм» Леніна, який стосувався національної політики, а сам проводив послідовну політику русифікації й централізації. Варто зазначити, що під час написання

[56] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 37.

«Інтернаціоналізму чи русифікації» автору не було відомо багато фактів, які відомі сьогодні.

Також, у праці автор з'ясовує, що задекларований суверенітет УРСР був суто формальним. Хоч Ленін нібито боровся з великоросійським шовінізмом (але після вивчення матеріалів X і XII з'їздів РКП(б), Дзюба розуміє, що боротьби з російським державницьким шовінізмом не було), але водночас хотів аби Комуністична партія залишилась єдиною серед всіх республік. І це значило, що питання їх націоналізації, залишилось на відповідальності московського ЦК. При тому, що керування партії було в руках Сталіна і в нього було власне бачення союзу республік. Між республіками, насправді, ніколи не було рівних договірних відносин. Хоч по віднощенню до них і застосовувались такі поняття як «незалежна» і «суверенна», але це були просто слова, які нічого не значили. Чітко відчувався пріоритет всього російського і наслідки такої політики відчули всі республіки.

Цю тему автор розкриває на конкретних прикладах з різних сфер життя. І після цього стає зрозуміло, що інтернаціоналізм, навколо якого ведуться постійні розмови, нічого не вартий, адже насправді здійснюється цілеспрямована політика русифікації. Він пише, що: «процес денаціоналізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення»[57].

Будуючи викривальний матеріал на посиланні до «класиків», читач розуміє, що більше не може сліпо вірити їх словам, оскільки всі їх ключові тези розбиваються об наведені факти. Автор використовує ніби, на перший погляд, просте порівняння заповідей «класиків» і реального стану речей, але при цьому не намагається нав'язати власної думки читачеві. Він пише так, нібито, не піддає сумніву жодного слова із комуністичних вчень, й на противагу подає якийсь приклад. Після чого логічний висновок напрошується сам. Публіцистична подача тексту зачіпала читачів. Через весь памфлет наскрізно

[57] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 187.

читалось прагнення автора відновити справедливість. Такий матеріал навчав суспільство критично мислити і аналізувати ситуацію навколо.

Один з критиків, зокрема Анатолій Русначенко, вважає висновки автора не надто глибокими, в яких немає нічого нового, які не пропонують ніяких рішень, а їх тоді так потребувало українське суспільство. Але попри це, вважає її особливо цінною, адже така робота стала першою, де було заявлено про існування української національної проблеми і після цього розгорнулось її публічне обговорення. Крім цього, він помітив, що в тексті за допомогою одних цитат «класиків» можна спростувати інші. Це все через зміну їхніх поглядів та ставлення до українського питання протягом часу[58]. Наприклад, завдяки праці, Дзюба зміг ознайомити велику частину населення з історичними подіями «українізації» або «коренізації», що відбулася у 1920-х роках. А також, порівняти та провести паралелі до сучасних подій.

Іван Лисяк-Рудницький навпаки вважає, що поміж великої кількості цитувань партійних матеріалів, інтелектуально й емоційно сильною стороною твору є патріотичні заклики[59].

Іван Дзюба ж визнає, що в той час не мав наміру в такий спосіб закликати суспільство до змін революційним шляхом. Тоді він ще вірив у покращення становища національної політики за допомогою визнання і виправлення здійснених державно-партійним керівництвом помилок. Він вважав написання «Інтернаціоналізму чи русифікації», що було способом його волевиявлення, правильним і законним. На його думку, такий шлях протесту, був цілком виправданим і мав принести лише суспільству користь. Тоді він ще служив тим «вищим» ідеям й не міг повірити, що це може принести шкоду, не тільки йому, а й великій кількості причетних осіб. Навіть після нищівної критики, Дзюба не цурався авторства і не приховував своєї адреси, адже він не здійснював жодних правомірних дій. Здавалося б, він наводив у приклад офіційні дані, відомі

[58] Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940 – 1980-х років. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 1998. С. 201.
[59] Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів. Історичні есе. В 2 т. К.: Основи, 1994. Т. 2. С. 478.

широкому загалу, використовував цитати партійної еліти й робив логічні висновки. А така різка і болюча реакція партійного керівництва на памфлет, була як доказ визнання власних помилок. Комуністична верхівка СРСР діяла не демократично і проявила весь свій російсько-шовіністичний характер.

Український історик Георгій Касьянов вважає, що праця «Інтернаціоналізм чи русифікація» чітко передавала настрої української інтелігенції 1960-х–1970-х років, яка себе проявила як критичномисляча та патріотична[60]. Твір зі сторони лексики та ідеології був зрозумілим для мас, що підвищувало його суспільно-політичну роль на користь національно-визвольного руху. Варто відмітити, що окрім відмінної структури, памфлет має блискуче обґрунтування та чітку аргументацію. Звичайно, що без системно, логічно і послідовно викладеного тексту такого успіху «Інтернаціоналізм чи русифікація» б не мав. Адже це надзвичайно важливий чинник, який впливає на правильне прочитання та сприйняття матеріалу. Успіхом можна вважати, переосмислення партійних ідей, щодо національної політики, переконаними комуністами[61].

Леонід Бойко вивчав український національний рух у XX столітті й за цей період він не може виділити хоча б один аналог «Інтернаціоналізму чи русифікації», який набув такого розголосу. І вважає, що цей твір повинен був стати настільною книгою кожного українця, оскільки він актуальний і в наш час. В зазначений період, звичайно, друкувались українські публіцистичні твори, але це здійснювалось переважно відкрито, в пресі, на відміну від памфлету Івана Дзюби, який друкувався за кордоном, а не в Україні[62].

Окрім українських критиків і дослідників, неабияку цікавість «Інтернаціоналізм чи русифікація» викликав у закордонних наукових колах. Крім цього, йому дала оцінку, не лише українська діаспора, а й світова інтелектуальна еліта. Зокрема, Джон Армстронг з Вісконсинського

---

[60] Касьянов Г.В. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. К.: «Либідь», 1995. С. 96.
[61] Там само. С. 98.
[62] Бойко Л. Як розпинали Івана Дзюбу (післяслово) / Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. С. 205.

університету написав рецензію на працю, адже вважав її експертною та важливою для гуманітарних досліджень. У ній він зазначив, що невиконання закладених Леніном директив, щодо національного питання є предметом дослідження праці. Противники Дзюби намагались поширювати думку, що написання памфлету відбувалось колективно, нібито була створена група авторів. Проте, рецензент відносився до когорти науковців, які не підтримали таку думку й, навпаки, запевнив у протилежному[63]. Побутування думки про колективне авторство, було цілком серйозним, навіть було створено комісію з доведення цього. Крім цього, Джона Армстронга вразило як майстерно й аргументовано автор зміг відкрити нам факт зазіхання на самостійність республік та їх національні потреби. Також, відзначив, що Дзюба вдало пояснює про нерівність між республіками, яка призвела їх до русифікації. І, що населення перестає говорити рідною мовою через інтелектуальний занепад нації. Отож, Джон Армстронг робить висновок, що Радянська імперія слабне. Оскільки, все більше починають точитись розмови навколо тем, про які комуністична влада намагається мовчати, прикладом цього, є «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби[64].

Ще одну рецензію на книгу за кордоном написала Енн Шигі. Вона пише, що книга є дуже цінна, бо за допомогою неї можна глибше розібратись в причинах національних проблем у СРСР. Після прочитання «Інтернаціоналізму чи русифікації?», рецензентка зробила припущення щодо майбутнього життя в Радянському Союзі. На її думку, настрої розібратись в поставлених проблемних питаннях не підуть на спад, а будуть тільки наростати, що стане загрозою для партійно-державного керівництва[65].

Пітер Тома з Арізонського університету вважав Дзюбу першим і єдиним радянським автором, хто проаналізував радянську національну політику. Рецензент повністю з ним погоджується, що через намагання швидко

---

[63] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 6.
[64] Там само. С. 7.
[65] Там само. С. 11.

збільшити економічні показники, відбувається централізація влади. Після чого вони втручаються в питання національної політики і вона стає безперспективною, адже вони бояться будь-якого прояву націоналізму чи сепаратизму й всіма шляхами намагаються запобігати цьому.

Джордж Ньютон з університету Глазго, після вивчення памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?», намагається заново відкрити українську націю західному світові. І стає одним із тих, хто визнав, що найбільших утисків з боку радянської влади, серед всіх національностей, зазнавала якраз українська. І вважав, що така поведінка може призвести до сепаратиських настроїв[66].

«Інтернаціоналізм чи русифікація?» розділений на чотирнадцять розділів. У кожному з яких розглянуто своє проблемне питання, проаналізовано дані, що його стосуються і зроблено логічний підсумок з викладеного.

Перший розділ має назву «Можливість помилок і припустимість критики в національній справі»[67]. У ньому Дзюба обґрунтовує свої права на критику і ставить під сумнів «бездоганність» радянської політики, щодо питань національності та наводить можливі причини помилок. Сама думка, що партійна верхівка може припуститися помилок, була дуже сміливою і новаторською. Хоч й доведення цього було з посиланням на класиків марксизму-ленінізму.

У другому розділі йдеться про важливість і місце національного питання. У ньому розглянута історична ретроспектива зміни поглядів державного керівництва щодо цього. Зокрема, спершу Ленін активно виступав проти «партійного» національного нігілізму, адже це шкодить соціалістичному будівництву[68]. Його навіть звинувачували в надмірному «вип'ячуванні» національного питання в Україні. Побутувала думка, що в автентичному марксизмі національне питання посідає третє місце, тому йому Ленін надавав

---

[66] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 9.
[67] Там само. С. 60.
[68] Там само С. 64.

стільки уваги і першим заговорив про великодержавний російський шовінізм. Таку його політику називали «мучением». Партія не могла бути нейтральною до національної політики, це підтверджувалось на кількох їх з'їздах. Таке рішення було прийнято ще в 1923 році на XII з'їзді РКП(б). Після жорсткої політики Сталіна, ніхто вже не згадував за ленінські настанови, почався період байдужості та ігнорування національного питання. Автор пише, що останні десятиліття (до написання праці «Інтернаціоналізму чи русифікації?») не було ніякої уваги до цього питання ні в пресі, ні в історії та й навіть в суспільній чи виховній роботі. А в 1963 році Хрущов наголосив, що в їхній план не входить «консервування національних особливостей», це напряму означало про продовження русифікаторської політики на повну силу[69].

Третій розділ піднімає питання занепокоєння долею національної політики після смерті Леніна, адже він доклав зусиль для її розвитку. Переважна більшість намагалась стояти осторонь або була байдужою до неї. Тому в цьому розділі автор вміщує кілька виступів з XII з'їзду партії, аби передати настрої тих, хто мав питання до втілення національної політики. Доповідачі сумнівались в достатності тих гарантій, які пропонувалися раніше для дотримання заявлених національних прав. Наприклад, український делегат Григорій Гринько запевняв, що теорія і практика національної політики цілком розходились, ухвалення забувались, національна політика мовчки провалювалась. А причиною цього вважав є "інерції нейтралізму" та особлива великодержавницька психологія "партійних апаратників»[70].

У четвертому розділі «Майбутнє націй: нації за комунізму», автор намагається розібратись, яке місце насправді займає нація в ідеології комунізму. Переважаюча частина населення вважала, що комуністи прагнуть створити безнаціональне суспільство. А національна культура і мова є чимось менш вартісним, відсталим й поняттям, яке вже відживає себе. Таке бачення подавалось як марксистське й нібито відповідало ідеям комунізму, але

[69] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 68.
[70] Там само. С. 69.

насправді мало чітку імперіалістичну суть. Під гаслами «злиття» чи то «зближення» на практиці відбувається «поглинання» націй. Це можна було зрозуміти й за даними перепису. При чому, говорячи про так зване «злиття»[71], воно відбулося лише вливанням інших націй у російську й не інакше. Піднято й питання асиміляції. Багато про неї Ленін писав в ранніх працях. Але на практиці асиміляція націй попросту означала б відновлення старих імперіалістичних відносин у державі з середини, не кажучи вже й про зникнення. Потрібно було розмежувати поняття асиміляції націй на вселюдській основі та асиміляції націй на базі однієї національної культури. Перше поняття є досить суперечним, для його пояснення не зовсім підходить слово «асиміляція», бо тут права націй є рівноцінні, вони однаково можуть щось втратити і здобути під час цього процесу. У другому ж – одна переважає над іншою, оскільки асимільований народ позбавлений права на внесок до загальнолюдської культури.

Крім цього, з'являється поняття «радянського народу», але його трактують не як збірну всіх народностей, а як однонаціональний чи то навіть безнаціональний синтез. Цю теорію одразу ж підхопила пропаганда у всіх сферах. І преса розповсюджує твердження про розвиток "інтернаціональної культури". Але інтернаціональними можна називати лише ті речі, які притаманні для всіх націй. А для розбудови "передовой русской культуры", було знехтувано окремими національними життями. У теорії все національне не мало б вважатись «пережитком». Потрібно було виховувати любов до своєї нації й поряд із цим прививати повагу до інших націй. Такий підхід відповідав би інтернаціоналістичному канону і викликав би відповідальне ставлення до своєї нації.

П'ятий розділ присвячено правильному висвітленню понять національного почуття, національної свідомості та національних обов'язків. У цей час обговорення будь-якого з цих понять сприймалося як прояв українського буржуазного націоналізму. Ідеологія говорить, що комуніст має успадковувати

[71] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 75.

все найкраще, що до нього вже було створено, а саме, всі національні традиції та культуру. Роль національного почуття є дуже важливим для робітничого класу. Розуміючи це, починається процес «українізації»[72]. Українська мова, історія та культура вплітається в суспільне життя. У літературі та публіцистиці з'являються обговорення національного питання, висміюється нелюбов до рідної мови чи культури. Але поряд із цим, відбувається виховання українців-комуністів, які мають свої національні обов'язки і розуміють свою національну приналежність. Адже союз, на думку комуністів, мав зміцнитися за рахунок українських селян і пролетарів. Це тривало зовсім недовго, таку політику визнали недієвою, причетних до її впровадження усунули. Партійна верхівка намагалась уникнути розголосу про скасування політики й натомість впроваджує повністю протилежні настанови. Після цього влада боїться згадувати період «українізації» й публічно про нього говорити чи якось аналізувати. Населення починає сприймати назву «Україна», як поняття суто адміністративне чи то географічне. Українці часто соромляться своєї національності, а й підхоплюють міф про рідну мову, яку нібито вважають «мужицькою». Вони не розуміють цінності власної національності й найгірше самі ж зневажають все українське. З історії нам вже відомі приклади такого ставлення до власної культури, що притаманно якраз народам, які перебувають під колоніальним гнітом.

Про соціалістичні республіки та форми їхнього співробітництва дізнаємось з шостого розділу. Звичайно, реальний стан суті та форми СРСР відрізнялись від попереднього задуму. Критика стану України в той час вважалась зазіханням на цілісність союзу й нібито провокувала населення на «самостійницькі» настрої[73]. Проте, звинувачення когось у цьому не відповідало радянському канону, адже навіть на офіційному рівні, у Конституції, закріплено право виходу республіки з союзу, а це значить, що будь-який громадянин може розглядати та обговорювати такий варіант. Виникла суспільна думка, що

[72] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 85.
[73] Там само. С. 87.

націоналіст не може бути комуністом. Ленін писав про те, що партію не повинно хвилювати чи захоче Україна в майбутньому залишитись в СРСР чи стане самостійною державою, у будь-якому випадку в національному питанні потрібно йти на поступки й боротись з імперіалізмом і шовінізмом. І Дзюба доходить висновку, що, якби хтось просто озвучив такі слова, ним би одразу зацікавились відповідні органи. Тому не можна було розраховувати на якесь покращення свого становища чи розраховувати на зміну форми співіснування соціалістичних республік та й навіть обговорювати це. Ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом насправді не було, ці поняття просто зникли, винний у всьому став «місцевий» націоналізм[74]. Терор став головним методом боротьби з ним.

Розділ сьомий «Пугало «українського буржуазного націоналізму» і реальність російського великодержавного шовінізму як головної небезпеки в національному будівництві СРСР» представлений шістьма підрозділами. На XII з'їзді РКП(б), Ленін оголошує боротьбу проти великоруського шовінізму. Він намагався розібратись в питаннях двох націоналізмів, бо існував націоналізм нації пригнобленої та націоналізм нації гноблячої.[75] Таке явище породило нерівність, тому розгляд національного питання став надзвичайно важливим. Аби побороти великодержавний шовінізм, спершу потрібно вивчити, що ж стало причиною його виникнення, як він проявляється та якими шляхами його можна здолати. Причини виникнення шукав в історії. Російське міщанство, по суті, сформоване поколіннями колонізаторів. Спадок царизму та імперіалістичної політики колонізації, дав їм почуття вищості над іншими. Вони зневажали народи серед яких жили, були цілком байдужими до їхньої культури та традицій та почували себе як господарі, опинившись в такому становищі.

Перший крок Сталіна для змішування всіх республік союзу, був у виголошенні «славнозвісного» тосту «За великий русский народ», в якому всі

[74] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 90.
[75] Там само. С. 91.

народи, крім російського, виступали явно другорядними. Це був один з дзвінків початку кардинальної зміни політики. Далі історію Росії та дотичних народів почали підтасовувати на виправдання російського імперіалізму. Трактуючи факти так, як вигідно російській стороні. Матеріал подавався однобічно, аби задовольнити запити на «правильне» бачення минулого. На підставі чого формувалось ставлення росіян до іншим народів. Царську минувшину висвітлюють через призму тогочасної політики СРСР. У літературі теж почали формувати хибне ставлення до «єдінонедєлімчеського» патріотизму[76]. Цілком нормальним для неї явищем стало ототожнення СРСР з Російською імперією й побутування пропагандистської думки царських часів, про схвалення "грабування чужої власності". А поряд з цим, зокрема, на святкуванні п'ятнадцятиріччя Естонської РСР, від найвищого керівництва звучать слова про високий рівень культури за царського часу і визнають Тартуський університет важливим осередком освіти для молоді Естонії та інших народів. Після цього забирають в університету статус національного під приводом того, що він необхідний для «всіх народів Росії». Ця історія є типовим прикладом знаряддя колоніального гніту й політики русифікації. Хоч і була замаскована під цілями просвіти і об’єднання народів.

Дзюба зазначає, що до революції було написано багато праць, в яких можна було простежити справжнє ставлення Росії до прилеглих народів і її неприхований колонізаторський характер. Та з впровадженням комуністичної політики подібних праць вже не було. Натомість активно поширювали тези про те, що російський народ приносить на «врятовані» землі цивілізацію, порядок й нібито «вищу» культуру. І найголовніше, що їм вдається переконати в цьому народи з тисячолітньою історією. Але треба погодитись, що колонізаторська політика була зосереджена в руках російського царату. Адже, якщо відкинути цей факт, тоді виходить, що існує нібито один народ (російський), який може ощасливлювати інші через свій вплив. Тут з’являється наратив про «великий російський народ», який бере опіку над

[76] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 98.

меншими «братніми народами». Типовий пропагандиський підхід повністю витісняє марксистський, хоч і замаскований під його подобу. Відбуваються святкування річниць «добровільних» возз'єднань[77], хоч навіть за документами марксизму-ленінізму, жодне з них не було добровільним ні за формою, ні за суттю. Наприклад, Україна вступила в договірний союз, а народи Півночі, Сибіру і Середньої Азії були або завойовані, або знищені через свою «дикість». Крім цього, після «об'єднання» не відбулось ніякого економічного дива, а навпаки відбувся занепад. Таку картину спостерігаємо й в освіті. Автор фіксує, що за татар в Криму навчання було обов'язковим, але з приходом Росії панувала неписемність. Вдесятеро зменшилась кількість шкіл в Україні з часів Хмельницького й Гетьманщини, коли майже в кожному селі була школа. Звідси й висновок, «добровільне» приєднання не може призвести до такого стану речей, а отже ми маємо повне право називати царську Росію деспотичною й колонізаторською – «тюрмою народів».

Висвітлення відносин Англії та Ірландії в цьому розділі є своєрідною проекцією на російсько-українські відносини. А згадка про відокремлення Норвегії від Швеції в 1905 році, служить прикладом здорових відносин двох народів[78].

Аналізуючи досвід Російської імперії, ми розуміємо, що перед нами постає володар незаконно загарбаної власності, який стає спадком для СРСР. Розібравшись в історичних фактах російського царату, ми можемо простежити звідки з'явилась планомірна політика русифікації. І зрозуміти витоки насадження «потрібних» наративів, які глибоко вкорінились в свідомості населення. За таких обставин і розвинувся російський колоніалізм. Але він все таки відрізнявся від колоніалізму «класичного». На меті колонізації далеких земель стояв економічний визиск, на меті ж російського колоніалізму – одним із найважливіших елементів посіла повна асиміляція. А проживаючи на суміжних територіях, в їх руках для неї опинились усі інструменти. Крім цього,

[77] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 102.
[78] Там само. С. 106.

вони вивчали досвід Римської, Германської, Австро-Угорської імперій, зокрема з питань методів колонізації. Самі ж класики Маркс, Енгельс та Ленін, визнали, що колоніалізм російського царату був надзвичайно страшним і мав жахливі наслідки, а головне здійснювався замасковано. Адже їм вдалось приховати справжню суть речей за видимістю. Ленін не пишався таким спадком, його тішив спадок російських революціонерів, але з часом це розмежування стерлось та й чесного представлення періоду вже не було. Події розвивались так як і планувало керівництво: суспільство стало відчувати ніби воно причетне до чогось «величного», продовжувало підтримувати й поширювати імперські наративи, які, можна сказати, перейшли наслідникy. Населення вважало, що в нього є прямий зв'язок з сильною імперією, яка визволяла народи. В переважної більшості не було розуміння реальності, пропаганда видавала бажане за дійсне заради результату, і, звичайно, правда про найбіднішу з усіх колонізаторську імперію, не сподобалась б нікому. Це все не працювало б на імідж «великого всемогущего русского народа».

Особливим проявом російського шовінізму, було приписування будь-яких заслуг росіянам, за речі створені всіма народами. Величезна кількість вчених різних національностей атестувались саме як російські вчені. І зумовлено це було їхнім перебуванням за межами рідних земель. Закордонні студенти навчаючись, наприклад, в Києві, не розуміють, що користуються допомогою українців, які є окремою національністю зі своєю мовою та культурою, не кажучи вже й про державність. Закордонна преса теж підхоплювала таку риторику і не намагалась знайомитись з націями СРСР, тому легше було просто підтримувати наратив по типу "Русские запустили спутник" чи "Русские помогают народам Азии и Африки". Дзюба, як красномовний приклад наводить, реакцію публіки на фільм Сергія Параджанова "Тіні забутих предків", на міжнародному фестивалі в Мар-дель-Плата. Фільм викликав фурор і глядачі почали викрикувати "Віва Русія! Віва Москву!". А значить, що аргентинці не сприймали фільм як український. А головне про дану подію, в газеті "Вечірній Київ", відгукнувся Святослав Іванов, тодішній голова

Держкомітету УРСР з кінематографії, який не вбачав в цьому ніякої проблеми й не надав ситуації значення[79].

Автор розглядає й псевдоінтернаціоналізм і псевдобратерство по відношенню до України й намагається на історичних прикладах пояснити своєрідну «любов» до України. Адже як показали приклади, можлива до неї любов географічна, етнографічна, а поряд із нею національно-політична ненависть. Справжня любов мала б проявитись через повагу та прагнення благополуччя для українців і їх землі. Те, що вони хотіли видати під найменуванням «інтернаціоналізм», з ним спільного нічого не мало. Від таких інтернаціоналістів можна було очікувати лише нарікання, що окремі нації, наголошують на своїй окремості й прагнуть зберегти свою мову та культуру, а не розчинитись в обіймах братерства. Так зване «братерство» фактично стало новою формою вираження російського колоніалізму.

Яскраво автор зобразив прояви українофобії в той час. Як один з прикладів, це зневажливі викрики в сторону української мови (зокрема, «А вы переведите на человеческий язык, мы бандеровского не понимаем!») під час зачитування віршів на вечорі присвяченому Шевченку на верстатобудівному заводі, і зробив це не абихто, а голова фабзавкому. Й такі випадки були далеко непоодинокі, їх можна перелічити безліч.

Зачіпає й поняття російського шовінізму як ультрацентралізму. Керівництво намагається вбити останні рештки прав на суверенність, особливо в сфері економічних відносин, і висуває теорію про втрачання значення кордонів. Були також спроби створення міжреспубліканських раднаргоспів. Це все було потрібне для якомога більшого злиття. Але як нам вже відомо, забезпечення розгорнутих господарських прав і економічної суверенності це сходинка до національного будівництва, а воно є однією з основних ідей на шляху здобування комунізму. Знову виникає ця чергова невідповідність між заявленим і реальним. Ніхто не дослухався цих вказівок і відбувається

[79] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 119-120.

поступова ліквідація суверенітету республік, звичайно з курсом на централізацію. За такої ситуації відбувається наповнення бюджету союзу, а в бюджети республік, надходить надзвичайно мала частина коштів. Детальніше Дзюба розбирає бюджет України, і звідси можна зрозуміти, що така політика гальмує процеси розвитку УРСР. Побутує міф про поборене безробіття, але наприклад, на заході України в селах воно переважало. Люди були змушені вирушати на пошуки заробітку й, у кращому випадку, це було десь на території України, а в гіршому – вони допомагали розвивати інші республіки, фактично, українським коштом. Керівники Львівського раднаргоспу намагалися переконати вище керівництво, що регіон має сили на розвиток різних видів промисловості на своїх теренах, але натомість продовжилась експлуатація, багатої на надра, землі[80].

Варто розкрити й поняття «обміну кадрів» на конкретному прикладі будівництва Київської ГЕС. На якій більшість становили українці, проте керівні посади залишались за росіянами, і тут не йшла мова про рівень освіти, досвіду, тощо, адже українці на аналогічних посадах працювали в інших республіках. Росіяни не розуміли навіщо їм для роботи з українцями вивчати їх мову, бо за якийсь час вони можуть опинитись зовсім в іншій місцевості, де вона їм не знадобиться. Ділові й технічні документи велись російською мовою. Побачивши явні привілеї, які приходять з використанням російської, звичайний український робітник не мав бажання спілкуватись українською мовою за межами домівки й на додачу заклади культури чи освіти, які їх оточували, вже були зрусифіковані. Дії щодо надсилання «кваліфікованих» кадрів є ще одним методом русифікації, адже неможливо, щоб республіка, яка налічує 45 мільйонів населення та має розвинену мережу закладів освіти та дослідницьких установ, не могла забезпечити внутрішні потреби в кадрах. І потрібно визнати,

[80] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 134.

доки існував російський шовінізм, національна рівність між республіками була неможливою[81].

У восьмому розділі «Рівність фактична і рівність формальна», автор на конкретних прикладах, взятих зі статистичних даних, намагається показати різницю в рівності різних націй. Очевидно, що українська і російська нації не були в однаковому становищі. Відкритої дискримінації нібито не було, влада стверджувала, що українці залучені до всіх сфер життя у достатній кількості, чи то в мистецтві, науці чи навіть керівних посадах. Все відбувалось у прихований спосіб. Наприклад, в питанні мови ніхто відкрито її не забороняв, але намагались всіма методами «змусити» не хотіти нею розмовляти. Фактичної рівності не було ніколи, скільки б про це не заявляли та не говорили. Російська нація завжди була в сильнішій і більш вигідні позиції з-поміж всіх націй. Ленін в одній із своїх праць прорахував можливість такого моменту, але пізніше, зі сторони влади, ніхто не намагався цього побачити, запобігти чи виправити. Зрівняння прав російської нації з рештою націй, вважалося рівним утисканню їхніх прав. Автор наводить факти засилля всього російського в той час. наприклад, як російська мова в українських навчальних закладах (запроваджена на підставі великої кількості російськомовних студентів), пресі, книжках та бібліотеках. А через такі речі вже проростає й російська культура. Дзюба наводить дані офіційної статистики щодо книговидання і вони вражаючі. З кожним роком друк російською мовою по всій СРСР переважає все більше. І станом на 1963 рік 81,4 % тиражу книжок виходить російською, а тільки 18,6 % припадає на всі разом мови неросійських народів[82]. А якщо від 100% виділити тільки українською мовою, то вона становила лише 2,9 %, варто замислитись, враховуючи кількість населення УРСР. З періодичними виданнями була ще гірша ситуація. З розвитком промисловості зросла необхідність техніко-інформаційних матеріалів, але серед всіх республік показники видання такої

[81] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 135-136.
[82] Там само. С. 141.

літератури рідною мовою були найгірші. Вражає також інформація про підручники. Дані про стан освіти не менш вражаючі. Не говорячи вже про спеціалістів з вищою освітою чи підготовку кадрів української національності, звичайних студентів на 1000 осіб українського населення було лише 8, як на противагу російському – 18. Вивчивши всі статистичні дані вміщені в розділі, це вже не можна було назвати помилками національної політики, тут простежуються планомірні дії з боку влади.

Різні сфери культури теж потерпали від фактичної нерівності. Кіно повністю російське, навіть те, яке відзняте в Україні. Переважаюча частка театрів теж російська. А питання мови взагалі заслуговує на окреме дослідження.

Числа відображали реальний стан речей у національній справі. Але на них просто закривали очі й не визнавали результатів такої політики. Цікаво, що всі дані були зібрані з відкритих джерел, але такий їх аналіз був першим. Завдяки аналітичному мисленню, можна чітко зрозуміти, що політика, яка призвела до такого результату, немає нічого спільного з заявленим комунізмом.

Дев'ятий розділ «Українізація та її розгром» нагадує нам основні тези концепції «українізації». Також, автор згадує й завдання проголошені на X з'їзді РКП(б) у 1921 році для «невеликоросійських народів», які так і не були виконані. І проводить паралель до курсу на «українізацію», який також не став втіленим в життя[83]. Хоч кілька перших років після смерті Леніна з курсу ще не сходили, але у 1932 році все змінюється в протилежному напрямку. В УРСР направлено додаткові сили для знищення «українського національного буржуалізму». Що по факту стало боротьбою з будь-якими проявами приналежності до української національності. Все, що відносилось до української культури вважалось контрреволюційним. Спершу партійна верхівка раділа «успіхам» українізації, а згодом, за такий короткий період, вже вихвалялась планомірним знищенням української культури та кількістю «ліквідованих» українських наукових та культурних діячів.

[83] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 149.

Русифікації та її механізмам присвячений десятий розділ.

Нерівність і великодержавний шовінізм одні з найсильніших рушіїв русифікації. Русифікація була надзвичайно незручною темою для партійного керівництва й, на їх думку, могла підніматись лише націоналістами. Хоч раніше, саме поняття часто вживалось і обговорювалось комуністами. Найбільший вплив на її впровадження мав державний та господарський апарат. Можна було простежити закономірність в установах, де керівництво говорило російською, незабаром всі повинні були на неї перейти. Продовжується міт, що українська є мовою нижчих прошарків населення. Це породжувало соціальний поділ. Ще одним вагомим знаряддям русифікації була армія. Населення розсилали по різних куточках СРСР і примушували розмовляти російською. Крім цього, ще одним масштабним елементом русифікації були міста. Попри значні припливи українського сільського населення, картина не змінювалась і русифікація затягувала нових жителів міста. З великих міст вона плавно перетікає в менші, а також в села[84].

Для нації культура має основоположне значення, тому русифікація її торкнулась надзвичайно сильно. Після політики українізації, практично одразу починаються протилежні їй дії.

В одинадцятому розділі «Русифікація інших народів та денаціоналізація суперечать інтересам самого російського народу» Дзюба розрізняє дві Росії. Перша – спадкоємиця імперії (тюрми народів), в якій прагнули лише розширити свій вплив та примножити території, та друга – цілком їй протилежна, яка намагалась цьому протистояти[85]. Для підтвердження існування останніх, автор наводить приклади висловлювань відомих істориків, письменників та інших культурних діячів. Таким чином, Дзюба намагався продемонструвати, що російський народ проти русифікації. Хоч такий погляд автора на ситуацію на даний час треба визнати застарілим. Насправді,

[84] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 157-158.
[85] Там само. С. 183.

переважна більшість добре ставилась до денаціоналізації народів і щиро раділи під час їхньої русифікації. Росіяни вважали, що їхня мова несе цивілізацію, а мови інших національностей є менш вартісні. І це, не кажучи вже про масові переведення шкіл з рідної мови на російську.

Розділ дванадцятий «Розрив між теорією і практикою; плутання слідів свідомофальшивою фразеологією». У реальності теоретичні Ленінські принципи не співпадали з практикою знищення національностей. Посилаючись на нього, здійснювали протилежну політику. Публічно виголошуючи певні тези, керівництво намагалось приховати за цим реальну політику. З дитячого віку людина живе в оточенні твердження про великий російський народ і про його особливу місію в житті інших народів, наголошуючи на тяглості цього явища з часів Російської імперії. Звідси в росіян з'явилось відчуття вищості, а в народів СРСР – неповноцінності. Російське стоїть вище національного. Автор знаходить дуже доречні цьому приклади, які показують до наскільки дрібних деталей задумувалась їхня політика. А саме, різниця в назві підручників з вивчення мови: з російської це «Родная речь», а з української "Читанка", назва навмисно применшує значення рідної мови для учнів[86].

Російська мова вважалась другою «рідною» для народів союзу. Її зробили інструментом міжнаціонального спілкування. Це напряму суперечить ленінським словам про те, що не може існувати привілеїв для однієї з мов. Враховуючи цю тезу, не можливим було виникнення "теорії двомовності", яка стосувалась всіх націй союзу, крім російської, яка була «приречена» залишитись одномовною.

За постановою «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» Верховної Ради УРСР (17 квітня 1959 року) навчання повинно здійснюватись рідною мовою учнів (пунк 9). Але переважають російські школи, в яких вивчення української мови є не обов'язковим і здійснюється за бажанням. На противагу, в українських школах російська – обов'язкова.

[86] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 189.

Відвідування української школи не мало тих перспектив, які давала російська. І навчання у вищих навчальних закладах було російською мовою, тому часто для батьків вибір між школами був очевидний.

Однією з найбільш брехливих була постанова XII з'їзду РКП(б) за якою в органах регіональних республік повинні були працювати місцеві люди, які знають мову й обізнані зі звичаями місцевості відповідних народів. Але всім відомо як керівні посади займали запрошені росіяни.

Абсурдність теорії та практики зайшла до такої міри, що на сторінках «Радянської України» на офіційному рівні виправдовувався термін «русифікація».

Можна зробити висновок, що партійна верхівка загрузла у брехні, прикриваючи всю свою політику псевдотеоретичними поняттями та маскуючи їх під марксизм-ленінізм.

Національне питання як соціальне і водночас всесвітньо-історичне розглянуто в тринадцятому розділі. Його обговорення часто намагалися відкласти, через нібито першочергову важливість соціальних проблем. Але національні проблеми напряму є проблемами соціальними. Зокрема, існувала проблема розділення україномовного села і російськомовного міста.[87] Жителів сіл зневажали, побутувала думка про соціально-культурну вищість міста над селом. Не варто забувати, що міста таки були насильницько зрусифіковані. Оскільки вони стали промисловими центрами, то відбувався приплив кадрів з Росії, ще й переважно на керівні посади. Навчання майбутніх працівників було російським, науково-технічна література теж. Влада хотіла аби пролетарі «говорили» російською, тому зі всіх сторін було засилля всього російського. Коли нація говорить двома мовами, то автоматично нібито «нижчий» шар говорить своєю, а «вищий» іншою і в цьому є небезпека і серйозна соціальна проблема. Варто визнати, що в той час мова виражала соціально-культурний статус громадянина. Українську мову поставили в дуже невигідне становище, адже для населення, використання російської виглядало як своєрідна соціальна

[87] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 207.

сходинка до кращого життя. Бо тодішнє ставлення влади намагалось всіма методами сформувати в нього таку думку.

Свободи і права окремої людини напряму залежні від її національних прав. Національний розвиток та національна багатоманітність тягне за собою розвиток й збагачення, а на противагу поглинання, призведе лише до зворотного. Тому, це ще раз доводить шкідливість такої політики для справи соціалістичного демократизму й несе за собою непоправні втрати. А це автор розцінює як злочин перед комунізмом, який нам обіцяв найбільші матеріальні та духовні блага людства.

Останнім є чотирнадцятий розділ «Уряд УРСР як речник національної цілості: його відповідальність за націю». У цьому розділі автор намагається зрозуміти чому уряд, знаючи про критичний стан в національних питаннях, не вживав жодних заходів для покращення становища.

Комуністичні партії в різних країнах переймались розвитком своїх національних інтересів, вони докладали всіх зусиль аби вивести свої нації з кризи. Наприклад, французи відкрито заявляли "Ми продовжуємо Францію"[88], у випадку України почути щось схоже було немислимо. УРСР була окремою республікою і мала свій національний уряд, але він зовсім не переймався збереженням національного етнічного складу населення і навіть не намагався задовольнити їхніх національних інтересів. Та й ідеї, наприклад, по збільшенню національних шкіл стали розцінюватись як «ультранаціоналістичні», хоч в двадцятих роках, вони відкрито виголошувались на партійних з'їздах. Не варто забувати, що попри відкриту риторику, це не працювало.

Уряд теж міг би подбати про українців, які проживали за межами республіки, щоб ті мали якусь українську підтримку, хоча б у вигляді газет, журналів чи книг. Не кажучи вже й про більш серйозні сфери життя, такі як культура, освіта та інше. За всіма процесами в українській культурі дуже добре стежило КДБ, тавруючи будь-які прояви українства як «український

[88] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 210.

буржуазний націоналізм»[89]. Вони їх приписували до вигаданої організації, яка нібито стоїть за цими всіма діяннями. Це показує наскільки кадебісти були відірвані від реальності й намагались всіма силами вималювати бажану картину, в якій окремий громадянин сам не міг волевиявитись, за цим обов'язково мав хтось стояти. Дзюба вважав, що поява українських націоналістів була зумовлена відсутністю протягом багатьох років національної політики. Також, процвітає шовінізм, з яким ніхто не бореться, а лише маскують його під інтернаціоналізм чи комунізм. Тим часом переважно міська молодь починає моральні і духовні шукання та зрештою віднаходить відчуття України. У цей час у всьому світі відбувалось піднесення національної свідомості, особливо в Європі. Всюди нації лише набирали своєї сили, натомість в Україні намагались штучним способом посприяти її відмиранню. Треба визнати, що сталінській машині вдалось знищити кілька мільйонів українців, але цілої нації вона не здужала. Варто згадати, що за можливості Сталін виселив би всіх українців до Сибіру, адже для його розуміння це був найпростіший план боротьби з українською ідентичністю, але з сорока п'яти мільйонним населенням, цього зробити просто не реально.

Крім цього, необхідність централізації обумовлювали тим, що це потрібно для будівництва нового суспільства і головне для стрімкого економічного розвитку. До національної політики не можна було застосовувати чисто економічний підхід, адже він виражався імперіалізмом і великодержавництвом. Намічені державним керівництвом економічні плани викликали суперечки, адже, на думку багатьох, такий спосіб розвитку не був надто дієвим. Окрім того, що він суперечив марксистсько-комуністичній ідеології, населення республік в економічному плані хотіло розвиватись більш автономно. Наприклад, політика здорового економічного змагання, була йому більш до вподоби. Але робочий клас не відчував, що може щось змінити та його голос буде почутий. Тому все зводиться до того, що все за них вирішують вожді[90].

[89] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 215.
[90] Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 221.

Але, напевно, якщо б такі питання виносилися на суспільне обговорення, то результат був би зовсім іншим.

У всьому союзі фактично відбувалася політика денаціоналізації. Партійне керівництво боялось, що поки союз був багатонаціональним над ним нависала загроза сепаратизму та націоналізму. Змішати всі народи воєдино намагаються насаджуючи наратив про «единое отечество», яке нібито гуртом прийдеться захищати від ворогів, але замість нього у суспільства вже мало б бути виховане почуття комуністичного патріотизму. І, головне, такою тезою користувались ще в царські часи, хоч навіть і тоді не існувало ніякого «общего отечества»[91].

Отже, спроби допомогти своїй Батьківщині, своїй нації обертались переслідуваннями, арештами та ув'язненнями. Такий розвиток подій був неможливим за заповітами класиків марксизм-ленінізму. Можна спостерігати безліч розходжень між теорією і практикою. Гасла будівництва багатонаціональної держави розбивались об реалії панування російського шовінізму та великодержавництва. Заявлена рівність всіх націй, так і ніколи не була втілена в реальність. Чітко відчувалась несправедливість панування російської національності над іншими. Інтернаціоналістське виховання було підмінене на імперіалістичне. А політика насильницької русифікації, закрила всі можливості на будь-які прояви своєї національної ідентичності. Праця стала викриттям реального стану національних питань і для багатьох відкрила очі на справжню політику партійного керівництва щодо республік.

РОЗДІЛ 3

[91] Там само. С. 222.

ЗНАЧЕННЯ ПРАЦІ «ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?» ІВАНА ДЗЮБИ ДЛЯ УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Хоча сам Дзюба писав, що праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» не написана якимось особливим «дисидентом», а людиною, яка була продуктом системи, органічно виросла з неї, пройшла довгий і важкий шлях до критичної переоцінки цієї системи, але ніколи не відчувала себе її ворогом, а лише хотіла привести систему до «ідеалу». Той ідеал уявлявся як «справжній» комунізм чи соціалізм (дуже загальний і туманний ідеал), але згодом прийшов до розуміння як національних проблем, так і потреби свободи.

У перші роки студентства автор належав до тих незліченних людей, яким «байдуже», до якої нації вони належать і якою мовою говорять, та які гордо несли цю свою «байдужість» як еталон інтернаціоналізму та загальнолюдськості. А згодом Дзюба почав думати про це байдуже. Чому в Україні всім, кому нібито байдуже, насправді байдужі тільки і саме до української мови, до української літератури, до української культури, і до України взагалі? І куди поділась їхня «байдужість» і «інтернаціональна» неупередженість, коли йдеться про престиж набутої ними російської? Що за цим стоїть, який механізм мотивацій і заохочень, та чи вони виникають спонтанно, чи створені режимом обставини? Навіщо і кому потрібно, щоб цілі народи повністю переставали бути самими собою і, тим більше не створювали щось нове, а просто вливалися в інший народ, позбавляючи його власного обличчя? Чи це шлях до загальної рівності та солідарності, чи морально ставати на бік сильнішого проти слабшого?

Багато з цих питань виникали один за одним, Дзюба шукав відповіді, проте не знаходив. Чому, наприклад, є люди яким дорога рідна мова, образи минулого, історія свого народу, яким болять за свої кривди, вони понад усе турбуються: чи є у них історичне майбутнє, чи ні, створені ними цінності збережуться для людства чи ні, поки іншим людям цілковито незрозуміло, про що ми тут говоримо, до того ж аргументами їм нічого не можна довести. І ніби

ті самі люди – і за рівнем освіти, і за моральною порядністю, і за поглядами на все інше – крім цих речей[92].

Іван Дзюба свідомо писав свій твір як легальну працю. Її адресат Петро Шелест, тодішній лідер комуністичної партії України, не був лібералом, проте дехто вважав, що він мав певне національне почуття. І твір Дзюби навіть розповсюджувався для службового користування для тодішніх партійних клерків, звісно, обмеженим тиражем[93].

Праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" стала класичним політичним аналізом перших п'ятдесяти років радянської національної політики, що здійснювалася в Україні. Попри те, що праця була написана все-таки з марксистсько-ленінської точки зору та доповнена ідеалізованими баченнями Леніна, вона дає чудову оцінку еволюції політики, щодо України (на той час республіки СРСР) та суперечностей антинаціоналістичної політики. Коли рукопис таємно з'явився в 1965 році, це була перша масштабна спроба відродити українську колективну пам'ять і довіру до власного авторитету. Твір змусив представників покоління Дзюби переосмислити радянський експеримент. Їхня переоцінка явно відрізнялася від нової, часто суперечливої офіційної постсталінської парадигми.

У вступному слові до твору Іван Дзюба зазначив, що, на його думку, український народ переживає серйозну духовну кризу, масове прийняття почуття меншовартості в порівнянні з іншими, особливо з росіянами.

Автор перелічив чимало факторів, що сприяли цій кризі, як-от обмеження суверенітету УРСР, маргіналізація української мови та її відсутність в українському місті, системна провінціалізація української національної культури, демографічна стагнація української нації, яка зазнала аномального природного зростання у XX столітті. Все це призвело до кризи ідентичності та

---

[92] Дзюба І. М. З відстані чвертьстоліття (післяслово) / Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 226–227.

[93] Грабовський С., Стріха М. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в долі України і долях людей. Радіо Свобода : веб-сайт. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/948838.html (дата звернення: 18.11.2023).

масового комплексу меншовартості серед українців. Хрущов і Сталін, на думку автора, трансформували ленінську політику «інтернаціоналізму» в політику «русифікації з інтернаціоналістичним обличчям». На підтвердження своєї тези Дзюба ретельно проаналізував декларовану рівноправність і реальну нерівність інших, не російських націй в СРСР протягом п'ятдесяти років після революцій 1917 року. У світлі домінування російської мови та культури в Україні та радянських маніпуляцій українською колективною пам'яттю, у 20 столітті виник радянський український менталітет, підтримуваний владою. Не ставлячи під сумнів невидимі маніпуляції сьогодення та не маючи доступу до минулого, більшість українців і навіть неукраїнців дійшли висновку, що російська мова є «престижнішою» за українську у практично всіх сферах суспільного життя.

Радянський контроль над історичною та соціальною пам'яттю, підсумовував Дзюба, призвів до інституціоналізації масового комплексу неповноцінності, а потім до русифікації та асиміляції, що призвело до поступової ерозії та тривалого вимирання української нації. Що б мало це зупинити, на думку Івана Дзюби? На той час він мав якісь надії, що комуністична партія України та уряд УРСР повинні були відстоювати національні інтереси республіки та нести відповідальність за її долю, Дзюба заявив, що обидві інституції мали стати підзвітними українському народу, він виступав за «відкритий діалог і справедливе обговорення всіх національних невирішених питань, накопичених помилок і болючих проблем» відповідно до принципів, закріплених у Конституції Радянської України (на той момент він ще вірив в такі речі).

Хоча не така уже і невелика кількість людей прочитали «Інтернаціоналізм чи русифікація?» до того, як у 1980-х роках Михайло Горбачов розпочав реформувати політичну систему союзу, вплив цієї монографії залишався помітним. Попри арешт Івана Дзюби в 1972 році та його офіційну відмову від цієї ідеї через рік сидіння в слідчих ізоляторах КДБ, він залишався в центрі дисидентського руху України та подальшого руху за автономію та незалежність української держави. Після 1965 року його дослідження виходили самвидавом

по всьому СРСР, а нелегально перевезений на Захід, він з'явився в українській мові та англійському перекладі у 1968 році, а в російському перекладі – у 1974 році. Під час політики перебудови Горбачова, наприкінці 1980-х років ідеї Дзюби про людську та національну гідність завоювали в Україні набагато ширшу аудиторію.

Можливо, сам того не усвідомлюючи, Дзюба надзвичайно багато зробив для боротьби з організованою радянською владою амнезією українського народу. Він також провокував своїх читачів мислити аналітично, ставити під сумнів тлумачення його урядом того, як влаштований світ, перевизначати контури між офіційним минулим і реальним минулим у колективній пам'яті радянської України[94].

Навіть назви розділів твору свідчать наскільки глибоко був підготовлений автор до діалогу з керівниками КПУ про роль і розвиток української мови, культури у колі культур і мов інших радянських республік. Потребу такої дискусії з владою він обґрунтував так: «Не секрет, що протягом останніх років в Україні щораз більше людей – особливо в середовищі молоді, як студентської, наукової та творчої, так частенько вже й робітничої – приходять до висновку, що з національною політикою в Україні не все гаразд, що фактичне національно-політичне становище України не відповідає її формально-конституційному державному становищу як Української Радянської Соціалістичної Республіки в Союзі інших соціалістичних республік, що стан української культури й мови викликає глибоку тривогу і т. д., – все це внаслідок тривалих і кричущих порушень марксизму-ленінізму в національній справі, внаслідок відходу від наукових принципів комуністичного національного будівництва. Він також назвав головні причини поширення русифікації в Радянському Союзі, чим намагався дискусійно обговорити важливі національні питання на тлі комуністичної ідеології. Теоретично було так. А насправді автор

[94] George O. Liber (2015-2016), «Ivan Dzyuba, cultural cringe, and the origins of Ukraine's revolution of dignity», New Zealand Slavonic Journal, no. 49-50, pp. P. 62.

і численні читачі зазнали переслідувань, поневірянь, в'язниць, втрати роботи, відрахувань з університетів. Радянська система ревно охороняла себе від діалогів і дискусій зі свідомою інтелігенцією.

Мова є центром національної ідентифікації. Творчість Івана Дзюби була присвячена мові та культурі. Він чітко і з доказами вказував на шовіністичне ставлення до культури народів радянського союзу. Його праця закликала партійну верхівку повернутися до теоретично заснованих на класиці позицій щодо української культури та мови. Його робота схожа на хорошу дисертацію, як відзначали пізніші критики.

Свідчення того, як праця самвидавом поширювалася у Радянському Союзі, можна вважати проявами пробудження національної ідентичності, крізь тотальні заборони національного та ув'язнення значної групи українських інтелігентів[95].

Написане у праці було дуже важливим для української національної ідентичності та у великій мірі страшним для радянської влади, це підтверджує той факт, що навіть саме її читання було чимось жахливо кримінальним. Наступне покоління 1970-х років, заплатило величезну ціну тоталітарній системі за сам факт володіння книгою, незалежно від того, чи то була приватна друкована копія, чи контрабандно вивезена з-за кордону. Досить було застукати студента за читанням «Інтернаціоналізм чи русифікація?» щоб його, чи її принаймні вигнали з лона радянської студентської братії, а могли навіть і посадити у в'язницю.

Масові виключення з університету і водночас з комсомолу, були на той час, без жодного перебільшення, катастрофою, яка з часом отримала риси фарсу – без жодного перебільшення. Стоячи один за одним, колишні друзі з кафедри та студенти одних курсів люто і пристрасно «засуджували» випадкових і зацікавлених студентів за читання цього твору.

---

[95] Носова Б. М. Комунікативна місія публіцистики і трансформаційні процеси ідентичності в публіцистиці І. Дзюби. *Current issues of mass communication*. 2017. Issue 21. С. 74.

Для багатьох творчість Дзюби стала своєрідним переломним моментом, і не тільки в переносному сенсі, оскільки з ним почався процес осмислення всього світу, величезної маси проблем і питань, але і в абсолютно прямому сенсі. Кожен із «читачів» творчості Дзюби згодом міг обрати свій шлях у майбутнє. І дуже часто цей шлях був пов'язаний з захистом національних інтересів чи розвитком української культури та мови. Сам Іван Михайлович, продовжував вивчати питання мовознавства був членом проукраїнської національної партії та Міністром культури незалежної України[96].

Документальні матеріали спецслужб радянського союзу виявляють глибокий інтерес до діяльності Дзьоби в Україні та його впливу на піднесення національного руху. Кропітко зібрані в них факти яскраво підтверджують слова багаторічного політв'язня Валентина Мороза, про те що не кожен відкрив для себе щось нове в книзі Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», однак для всіх ця книга стала відкриттям. Багато знали, що треба боротися з русифікацією, але цього мало, треба було побачити справжню людину, яка справді бореться з русифікацією, потрібна була іскра, щоб запалити в людях давно готовий вогонь.

Думки Мороза органічно перегукуються з написаним у листі гуртка молоді до І. Дзюби. Де було написано таке: «Не думайте, Іване Михайловичу, – що слава, яку ви здобули, – це особиста слава, якою ви можете розпоряджатися самі. Кілька десятиліть ви працювали для України, і Україна, своєю чергою, працювала на вас, тепер ви не один, ви маєте цілу армію однодумців серед молоді, які покладають на вас дуже великі надії[97].

Вплив праці «Інтернаціоналізм чи русифікація» на утвердження української національної ідентичності можна побачити, навіть проаналізувавши вплив цієї праці на окремих людей, у різних суспільних сферах, відомих

---

[96] Грабовський С., Стріха М. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в долі України і долях людей. Радіо Свобода : веб-сайт. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/948838.html (дата звернення: 18.11.2023).

[97] Данилюк Ю. З. Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. XX ст.) : монографія. Київ: Рідний край, 2000. С. 49-50.

представників української науки й культури, які вперше відчули свою українську ідентичність, читаючи найвідомішу працю Івана Дзюби.

Докторка філологічних наук, українська мовознавиця, професорка кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» і наукова співробітниця Інституту української мови Національної академії наук України – Лариса Масенко писала, що у шістдесятих роках була типовою двомовною людиною, вона не вважала українську гіршою, це все-таки, була мова її батька, з якої він ніколи не переходив в спілкуванні на російську. Але саме праця Дзюби, написана бентежно й переконливо, базуючись на численних фактах і прикладах, продемонструвала їй неправду тези про «гармонійність» російсько-української двомовності, яка була на той час дуже поширеною, і пояснював її ненормальність і шкідливість для рідної мови Масенко. Праця робила зрозумілим те, що недостатньо знати рідну мову та її шанувати, необхідно нею розмовляти, адже мова живе і розвивається лише в щоденному масовому спілкуванні, без нього вона помирає. У результаті з'явилося усвідомлення необхідності зміни мовної поведінки. По-перше, потрібно було знайти однодумців і сформувати україномовне коло спілкування. З подругою, яку також вразив твір «Інтернаціоналізмі чи русифікації?», вони домовилися говорити тільки українською. Поступово до них приєдналися й інші прихильники Дзюби, тим самим розширивши коло україномовного спілкування, куди увійшла молодь із вишів та академічних закладів. Оточення інколи навіть дивувало їхньою мовною стійкістю. Лариса Маскенко пригадала, як у коридорі сусіднього інституту від дівчат, які обговорювали хлопця з нашого товариства, почула кумедну фразу: «Що сталося з Женею? Чому він раптом заговорив українською?». Мовознавиця каже, що ті знання, які сформували її мовний і національний патріотизм, належить переважно Івану Дзюбі[98].

[98] Мушинка М. І., Яцків Я. С., Андрейчин М. А., Гундорова Т. І. та ін. Постать Івана Дзюби: думки сучасних інтелектуалів. *Енциклопедичний вісник України*. 2021. Число 13. С. 81-83.

Отрощенко Віталій Васильович – український археолог, завідувач відділу археології енеоліту та бронзової доби Інституту археології Національної академії наук України вважає, що Іван Дзюба глибоким дослідженням питань інтернаціоналізму чи русифікації, один із перших струснув українську інтелігенцію соціалістичної республіки, фактично відкривши науковий фронт у боротьбі з радянськими ідеологами та давши поштовх до відновлення української ідентичності. На думку Отрощенка, таку працю мали написати історики, але саме філолог зробив прорив у суспільній свідомості. Прихований зміст так званого «інтернаціоналізму» засвідчив, що він є своєрідним троянським конем у концепціях світового панування: кожен наступний підневільний кремлівський народ чекає незворотна русифікація.

Українська вчена у галузі бібліографії, бібліотекознавства, книгознавства Тетяна Василівна Добко писала: «Я часто повертаюся до книги І. М. Дзюби, щоб знайти відповіді на болючі питання сучасності або просто збагатити свої знання в галузі культурології чи літературознавства, відчути його планетарне гуманітарне бачення сучасної України»[99].

Український астроном і геодезист, доктор фізико-математичних наук, президент Української астрономічної асоціації, директор Головної астрономічної обсерваторії Національної академії наук України – Ярослав Степанович Яцків писав таке: книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» можна порівняти, використовуючи астрономічні аналогії, а саме з вибухом наднової зірки у Всесвіті. Гнівний памфлет яскраво і потужно висвітлював усі вади тоталітарної системи. Свідомі українці відчули нагальну потребу не пристосовуватися до умов такого національно й культурно спотвореного життя й почали відмовлятися бути перевертнями[100].

Український вчений, громадсько-політичний діяч, перекладач і письменник Максим Стріха вважає, що ця книжка набагато глибша за звичайну

[99] Мушинка М. І., Яцків Я. С., Андрейчин М. А., Гундорова Т. І. та ін. Постать Івана Дзюби: думки сучасних інтелектуалів. *Енциклопедичний вісник України*. 2021. Число 13. С. 85-87.
[100] Там само. С. 78-79.

збірку цитат, адже вона дуже переконливо показує що, українці можуть розвиватися як нація лише на основі своєї мови та своєї культури, а будь-яка спроба нав'язати їм іншу мову і культуру неминуче призведе до виродження. Навіть написана з марксистських позицій, така книга була вироком тодішнього радянського режиму, який згодом жорстоко помстився її автору.

Вадим Леонтійович Скуратівський – український мистецтвознавець, історик, літературознавець, публіцист, згадував, що ці кількасот сторінок його просто вразили. Це було пов'язано не тільки з відкритістю автора, який, нічого не приховуючи, говорив про актуальні проблеми, не тільки з його ерудованістю, а й з надзвичайно чітким переконанням, що все, що люди роблять, вони повинні робити це на тій чи іншій території певної національної країни. І якщо система клянеться бути демократичною, як це робила радянська влада, і при цьому рішуче руйнує усе національне, особливо українське. Вона допомогла йому усвідомити, що взагалі робиться в Радянському Союзі, і в підрадянській Україні зокрема, а отже, і в інших так званих «республіках» Радянського Союзу. Скуратівський писав: «Твір дуже переконливо продемонстрував мені, як його читачеві, що б не вибудовувалось ними в суспільстві, коли обходять національне чи, тим більше руйнують його, це закінчиться катастрофою». Саме ця наскрізна думка у творчості Дзюби так вплинула на Скуратівського, вплинула на все його життя і стала в певному сенсі його особистою методологією[101].

Твір «Інтернаціоналізм чи русифікація?» не залишив байдужим відомого українського письменника з міста Житомир Євгена Концевича. Своїми враженнями від неї він відкрито ділився з відвідувачами свого будинку, який постійно охороняли органи Комітету державної безпеки.

Знайомство з рукописом спонукало до активних дій не лише діячів науки та культури, а й пересічних українців, яких твір підштовхував не лише до

[101] Грабовський С., Стріха М. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в долі України і долях людей. Радіо Свобода : веб-сайт. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/948838.html (дата звернення: 18.11.2023).

роздумів, а й до активних дій. Наприклад, тернополянів Леоніда Горохівського та Михайла Саманчука. Зокрема, останній, як задокументовано документами КДБ, після вивчення праці Івана Дзюби «став на шлях антирадянської агітації».

Книга відіграла значну роль у формуванні світогляду викладача Уманського технікуму механізації сільського господарства Кузьми Матв'юка та бухгалтера радгоспу «Родниківка» Уманського сільськогосподарського інституту Богдана Чорномаза. Отримавши текст твору від Євгена Сверстюка, вони не лише виготовили 5 примірників методом фотокопій, а й ознайомлювали з нею студентів Уманського педінституту, Ніжинського агротехнічного інституту, та багатьох інших. Крім того, Матв'юк не побоявся і використовував матеріал з праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» у лютневій 1971 року доповіді на засіданні теоретичного семінару вчителів Ніжинщини, в якій відстоював не лише позицію Дзюби, а й розповідав свої спостереження щодо русифікації України.

Дієву участь у розповсюдженні так званого «антирадянського документа» брав пенсіонер з міста Києва Федір Пугач, який вважав що, проблеми русифікації України пов'язані з глибокою економічною кризою, яка вразила українську республіку в післявоєнні роки. Він навіть намагався познайомити з твором Дзюби ряд осіб з-поміж вищого державного і політичного керівництва в СРСР, використовуючи власні зв'язки. Загалом робота змусила навіть багатьох партійних керівників того часу переосмислити хоча б частину своїх поглядів. Про це пізніше у своїх спогадах писав помічник Щербицького Врублевський.

Характерно, що низка осіб не лише читали книжку Івана Дзюби чи поширювала її у своєму колі, а й взялася допомогти її авторові у виявленні необхідної літератури та зборі конкретного фактичного матеріалу. Так, черкаський письменник Василь Захарченко з власної ініціативи, користувався своїм становищем співробітника газети «Черкаська правда», та збирав матеріали про стан викладання української мови, про звуження мережі українських навчальних закладів, знищення пам'яток історії та культури, а Іван

Турбай здобув для Дзюби рідкісні видання, присвячені національному питанню.

Було б неправильно вважати, що праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» відіграла значну роль лише в розвитку національної ідентичності в Україні. У ній, як у дзеркалі, бачили свої проблеми націоналістичні кола Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії та інших соціалістичних радянських республік. Зокрема, Альберт Янсон – секретар Спілки письменників Латвії, високо оцінив творчість українського Дзюби, та вважав, що вона має загальний характер, розкриває національні процеси, які відбувалися в усіх республіках радянського союзу[102].

Проте все-таки найбільше праця Дзюби дала українському суспільству в цілому. У ньому наводилося порівняння з абсолютно неспростовними аргументами власних слів Леніна чи партійних постанов часів «українізації» з тим, що фактично прижилося в Українській Радянській Соціалістичній Республіці. Від так в шістдесятих роках вперше було продемонстровано явний розрив між проголошеними гаслами та реальною дійсністю української нації як нації, що знищується[103].

Іван Дзюба думав, що напише, висловить свій біль, прояснить своє розуміння речей і повернеться до літератури, щоб уже ніколи з нею не розлучатися, виконувати свою безпосередню роботу. Але вийшло по-іншому. Твір «Інтернаціоналізм чи русифікація?» змінив всю його долю. Через відсутність у тодішньому суспільстві політології, справжньої розмови про болючі проблеми України, через нашу багаторічну національно-політичну «дурість» вона набула незвичайного й надмірного значення, заповнюючи

---

[102] Данилюк Ю. З. Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. XX ст.) : монографія. Київ: Рідний край, 2000. С. 48.

[103] Грабовський С., Стріха М. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в долі України і долях людей. Радіо Свобода : веб-сайт. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/948838.html (дата звернення: 18.11.2023).

багаторічну порожнечу. «Я завжди вважав і тепер вважаю, що надто палкі її прихильники безбожно переоцінюють її», – писав сам автор[104].

Окремо слід підкреслити, що Іван Дзюба є найбільш знаковою та авторитетною постаттю в дискурсі шістдесятництва, а його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» став програмним документом українського національно-визвольного руху, який поширювався як у внутрішній, так і в національній самоорганізації. редакції та за кордоном. У своєму тексті, попри літературну спеціалізацію, автор лише побіжно торкається суто літературних питань, натомість зосереджує увагу на загальносуспільних проблемах, а саме політичних, соціальних, історичних, культурних та мовних, гостро порушуючи питання національної ідентичності. У творі він пише, що «найвищий обов'язок людини – належати до людства, але до людства можна належати лише через націю, через свій народ»[105].

Праця досі залишається певною мірою актуальною, цитується в наукових працях і публіцистичних статтях. У листопаді 2023 року в український прокат виходить фільм, одного з найвідоміших українських документалістів Сергія Буковського – «Іван і Марта». Стрічка розповідає про літературознавця, шістдесятника Івана Дзюби та про те, чим жили українські шістдесятники, та як розвивалося коло інтелектуалів, які присвятили все своє життя відродженню української культури. Вагомою частиною кінооповіді є доповідь про публікацію ключової праці критика «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Але, на превеликий жаль, деякі проблеми русифікації описані в праці Дзюби продовжили бути актуальними після проголошення незалежності України і навіть зараз, після повномасштабного вторгнення росії. Багатьом громадянам все ще не буде зайвим прочитати «Інтернаціоналізм та русифікацію?» і позбутися згубних ідей меншовартості.

---

[104] Дзюба І. М. З відстані чвертьстоліття (післяслово) / Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 237.

[105] Ксьондзик Н. Індивідуальна й національна ідентичність у соцреалізмі (1950–1960 рр.) / Класицизм і соцреалізм : Теоретичні дослідження. Київ : «Самоскип», 2020. С. 212–213.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі досягнуто мети, а отже проаналізовано погляди на проблеми, які висвітлені у праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та досліджено її внесок в утвердження національної ідентичності. Зокрема, розкрито відомості життєвого та професійного шляху Івана Дзюби, висвітлено його взаємодію з представниками шістдесятництва, з'ясовано основні ідеї та аргументи, що висвітлені в праці, проаналізовано актуальні проблеми твору, оцінено її вплив на формування національної свідомості у різні історичні періоди, досліджено значення памфлету в утвердженні національної ідентичності, а також визначено вплив вміщених у праці ідей на сьогодення.

Довгий час Іван Дзюба вважався неоднозначною особистістю, адже навколо нього точилися постійні суперечки. На відстані років ми можемо сміливо заявити, що він став не пересічним українським культурно-політичним діячем, який зробив неоціненний вклад в розвиток і розбудову української національної ідентичності. Завдяки детальному вивченні біографії, ми можемо простежити його еволюційний ріст у самовизначенні, і разом спостерігати як він віднаходить у собі українця, якого багато років поспіль намагались планомірно знищити.

Його зв'язок з шістдесятниками тільки допомагав утверджувати цю думку і гартувати міцніші переконання. Занурення в таке коло спілкування допомогло йому вперше помітити нерівність і несправедливість по відношенню до українських культурних діячів. Це спонукало його замислитись над проблемним становищем українського питання і підштовхнуло до самостійного пошуку шляхів його вирішення.

Надзвичайно багато зумів дати шістдесятникам й Іван Дзюба. Численні виступи, організації подій та інше, звичайно стало його вагомим внеском в розбудову руху шістдесятників, проте найголовнішим досягненням було написання «Інтернаціоналізму чи русифікації?», що став їх маніфестом.

Іван Дзюба протягом багатьох років намагався «відбілити» своє «покаяння» безупинною працею на благо України. Його каяття хоч і зумовило падіння піднятих настроїв, але сам факт існування памфлету і перечитування його населенням став надзвичайно корисним для української національної розбудови. Праця несла викривальницький характер, тому стала відкриттям для величезного прошарку суспільства і надзвичайною проблемою для партійного керівництва.

У самій праці автор може здатись трохи наївним. Сухо вказуючи на тези й факти, можна помітити ніби більш прихильне ставлення до Леніна, але, варто зазначити, такий прийом працював для кращого сприйняття праці державним керівництво, яке було одним із адресатів праці. Заручившись «підтримкою» класиків марксизму-ленінізму автор намагався розібратись із розумінням наболілих понять, таких як: національне питання, майбутнє нації й її фактичної «рівності», інтернаціональне сприйняття світу та звичайно русифікації з її механізмами. Важливою частина праці, в якій читач нарешті розставляє всі крапки, є розходження ідей комуністичної теорії з практикою.

Дзюба самостійно формує проблемні моменти і віднаходить на них відповіді в історії та статистиці. Реальний стан речей розгорнуто показано на конкретних прикладах. Завдяки цьому, взявши до рук працю, можна зрозуміти в якому плачевному стані опинилась українська нація. Будь-яке прагнення їй допомогти вважалось проявом «буржуазного націоналізму» і виливалося в арешт чи ув’язнення, хоч за твердженнями комуністичної ідеології це було неможливим.

У нашій роботі зображено яскраві приклади впливу праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» на окремі долі людей. А їх сукупність сформувала цілий прошарок свідомих захисників української ідентичності. Цей прошарок взяв на себе відповідальність за національне зростання українців, сприяв його розбудові та розвитку, запобігав занепаду, а також, закликав до сміливих дій щодо захисту. Тому можна сміливо сказати, що памфлет мав

надзвичайно великий вплив на формування та утвердження української національної ідентичності.

На превеликий жаль, деякі проблеми русифікації описані в праці Івана Дзюби продовжили бути актуальними й після проголошення незалежності України та навіть зараз, після повномасштабного вторгнення росії. Багатьом громадянам варто прочитати «Інтернаціоналізм та русифікацію?» і позбутися згубних ідей меншовартості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аврахов Г. Сповідне слово про Івана Дзюбу. *Слово і Час*. 2004. № 2. С. 70-72.

2. Бойко Л. Як розпинали Івана Дзюбу (післяслово) / Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. С. 195-211.

3. Вив'юрський І. Не в обороні, але проти брудних пашквілів. *Сучасність*. 1969. Ч. 11. С. 107-109.

4. Відкритий лист Олекси Різниківа Івану Дзюбі. Віртуальний музей. Диситентський рух в Україні : веб-сайт. URL: https://museum.khpg.org/en/1628664321 (дата звернення: 12.02.2023).

5. Голобородько Я. Життєвий шлях – «духовні автобани» : до 80-річчя академіка Івана Дзюби. *Вісник Національної академії наук України*. 2011. № 7. С. 65-70.

6. Грабовський С., Стріха М. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в долі України і долях людей. Радіо Свобода : веб-сайт. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/948838.html (дата звернення: 18.11.2023).

7. Данилюк Ю. З. Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. XX ст.) : монографія. Київ: Рідний край, 2000. 389 с.

8. Дзьомба Н. М. Від «Інтернаціоналізму чи русифікації?» До «демократії чи москалізації?»: політична думка українських дисидентів-журналістів. *Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації*. 2016. № 1. С. 8-12.

9. Дзюба І. Грані кристала. Київ : Україна, 1976. 128 с.

10. Дзюба І. Деякі проблеми розвитку нашої культури. *Україна. Наука і культура*. Вип. 31. 2002. С. 4-7.

11. Дзюба І. М. Вірність собі. *Дивослово*. 2006. № 1. С. 25-28 : іл.

12. Дзюба І. М. Вступне слово на вечорі в першу річницю смерті Василя Симоненка, 12 грудня 1964 р. (Київ, клуб Інституту нафти і газу). *Визвольний шлях*. 1971. Кн. 6. С. 701-702.

13. Дзюба І. М. Глобалізація і майбутнє культури. *Культурологічна думка*. 2009. № 1. С. 27-33.

14. Дзюба І. М. З криниці літ : у 3 т. Київ : Києво-Могилян. акад., 2006.

15. Дзюба І. М. Заява. *Сучасність.* 1970. Ч.1 С. 79-80.

16. Дзюба І. М. Заява. *Сучасність.* 1974. Ч.1. С. 80-83.

17. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. 330 с.

18. Дзюба І. М. З відстані чвертьстоліття (післяслово) / Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ: Києво-Могилян. акад., 2005. С. 226-247.

19. Дзюба І. М. Ми мусимо виходити з нашого українського гетто. *Дух і літера*. 2002. № 9/10. С.140-163.

20. Дзюба І. М. Мовна ситуація в Україні. *Наука і культура*. 2002. Вип. 31. С. 125-129.

21. Дзюба І. М. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П’ятдесят років без Сталіна. Київ : Криниця, 2003. 144 с.

22. Дзюба І. М. Пояснювальна записка. *Сучасність.* 1968. Ч.8 С. 87-94.

23. Дзюба І. М. Спогади і роздуми на фінішній прямій. : мемуари. Київ: Криниця, 2008. 926 с.

24. Дзюба І. М. Україна на шляхах державотворення : співдоп. на Всесвіт. форумі українців, Київ, 21–24 серп. 1992 р. *Слово і час*. 1992. № 11. С. 3-10.

25. Дзюба І. М. Україна у пошуках нової ідентичності : Статті. Виступи. Інтерв'ю. Памфлети. Київ : Україна, 2006. 848 с.

26. Дзюба І. М. Шлях обрано назавжди. *Сучасність*. 1975. Ч.1. С. 96-102.

27. Дзюба І. М. Не окремо взяте життя. Київ: Либідь, 2013. 760 с.

28. Домчук М. П. Українське шістдесятництво у контексті доби: *Навчальний посібник для студентів-філологів вищих педагогічних навчальних закладів*. Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2007. 226 с.

29. Дончик В. Шістдесятництво як явище, його витоки й наслідки. *Слово і час*. 1997. №8. С.40-55.

30. Жулинський М. Г. Бути творцем у культурі: (Іванові Дзюбі – 85). *Слово і Час.* 2016. №11. С. 46-51.

31. Жулинський М. Г. Гуманітарне обличчя нації (до 90-річчя академіка НАН України І.М. Дзюби). *Вісник Національної академії наук України*. 2021. № 7. С. 79-84.

32. Жулинський М. Іван Дзюба: «В мене свій світ, своя позиція...» Навздогін із пером у руках за 75-літнім марафонцем. *Слово і час*. 2006. № 7. С. 3-15.

33. Загнітко А. Іван Дзюба, людина з Атлантиди. Голос України : веб-сайт. URL: http://www.golos.com.ua/article/273148 (дата звернення: 12.02.2023)

34. Залізняк Ю. Морально-політична публіцистика Івана Дзюби: історіографічний аспект. *Вісник Львівськ. ун-ту. Серія: Журналістика*. 2007. С. 197-208.

35. Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР. *Сучасність*. 1995. № 4. С. 113-125.

36. Зборовська Н. Стильовий портрет шістдесятництва. *Слово і час.* 2001. №12. С. 26-42.

37. Зборовська Н. Шістдесятники. *Слово і час.* 1999. №1. С. 74-80.

38. Зінкевич О. З генерації новаторів. Світличний і Дзюба. Балтимор-Торонто : Смолоскип, 1967. 243 с.

39. Зінченко А. Українські інтелектуали-дисиденти й правозахисники про становище української культури в Донецькому краї. *Українознавство*. 2017. № 1-2. С. 8-24.

40. Іванисенко В. Животрепетна наша історія. Шістдесятництво : родовід і доба. *Журнал письменників України*. 1998. № 1-2. С. 94-100.

41. Касьянов Г.В. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. К.: «Либідь», 1995. 224 с.

42. Касян Л. «Спогади і роздуми на фінішній прямій» Івана Дзюби в контексті автобіографічно-мемуарного дискурсу українських шістдесятників *Слово і Час*. 2013. № 7. С. 54-67.

43. Кіраль С. С. КДБ проти Івана Дзюби: до історії передачі в Чехословаччину праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (документи кримінальної справи № 55). *Українська біографістика*. 2020. Вип. 19. С. 175-211.

44. Кіраль С. С. Протоколи допитів Івана Дзюби та персональна справа Івана Чендея як джерела вивчення їх громадянської позиції за доби шістдесятництва. *Українська біографістика*. 2020. Вип. 19. С. 145-174.

45. Козловський В. Погляд крізь роки : покоління шістидесятників як філософський тип. *Філософська думка*. 2012. № 5. С. 39-64.

46. Кріль М. Українські «шістдесятники»: незакінчений проект. *Східнослов'янські культури – обличчя та діалог*. 2018. № 2. С. 51-59.

47. Ксьондзик Н. Індивідуальна й національна ідентичність у соцреалізмі (1950–1960 рр.) / Класицизм і соцреалізм : Теоретичні дослідження. Київ : «Самоскип», 2020. С. 206-219.

48. Кузьменко В. І. Праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» як «лист у вічність». *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки*. 2013. № 22. С. 152-163.

49. Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів. Історичні есе. В 2 т. К.: Основи, 1994. Т. 2. С. 477-488.

50. Масловська Т. Ще раз про шістдесятництво. *Слово і час.* 1999. №11. С. 33-37.

51. Мокрик Р. Літо 1963 року. Історична правда : веб-сайт. URL: https://www.istpravda.com.ua/reviews/2023/04/3/162543/ (дата звернення: 20.09.2023).

52. Мурашко Т. Історія передачі рукопису «Інтернаціоналізм чи русифікація?» з України на Захід. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2010. Збірник 14. С. 183-193.

53. Муха В., Очеретянко С. Іван Дзюба у спогадах співробітників ЕСУ. *Енциклопедичний вісник України*. 2022. Вип. 14. С. 96-100.

54. Мушинка М. І., Яцків Я. С., Андрейчин М. А., Гундорова Т. І. та ін. Постать Івана Дзюби: думки сучасних інтелектуалів. *Енциклопедичний вісник України*. 2021. Число 13. С. 74-91.

55. Нагірний В. Іван Дзюба в царстві ждановщини. *Сучасність*. 1974. Ч. 7-8 С. 151-164.

56. Насправді було так. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. С. 67.

57. Неврлий М. Слов'янський контекст шістдесятництва. *Сучасність*. 2000. №1. С. 101-109.

58. Новородовська Н. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964–1985 рр. *Молодий вчений*. 2018. № 11 (63). С. 30-35.

59. Носова Б. М. Комунікативна місія публіцистики і трансформаційні процеси ідентичності в публіцистиці І. Дзюби. *Current issues of mass communication*. 2017. Issue 21. С. 69-86.

60. Обрії особистості: Книга на пошану Івана Дзюби / упор. О. Гнатюк, Л. Фінберг. К.: Дух і літера, 2011. 480 с.

61. Панченко В. Іван Дзюба: Я не тільки шістдесятник. День : веб-сайт. URL: https://day.kyiv.ua/article/aktsiya-dnya/ivan-dzyuba-ya-ne-tilky-shistdesyatnyk (дата звернення: 20.02.2023).

62. Паска Б. Приватна профілактика як метод боротьби КДБ проти українських дисидентів у 1970-х рр.. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський зб. наук. пр. молодих вчених ДДПУ ім. Івана Франка*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 58. Том 2. 20-26 с.

63. Пахловська О. Українські шістдесятники: філософія бунту. *Сучасність*. 2000. №4. С. 65-85.

64. Плющ Л. Трагедія Івана Дзюби. *Сучасність*. 1976. Ч. 12. С. 41-62.

65. Позняк-Хоменко Н. На службі у Правди. До 90-річчя академіка Івана Дзюби. Український інститут національної пам'яті : веб-сайт. URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/na-sluzhbi-u-pravdy-do-90-richchya-akademika-ivana-dzyuby (дата звернення: 22.02.2023).

66. Прокоп М. Трагедія і тріюмф Івана Дзюби. *Сучасність.* 1974. Ч. 1. С. 83-90.

67. Рапп І. Дзюба Іван Михайлович. Віртуальний музей. Диситентський рух в Україні : веб-сайт. URL: https://museum.khpg.org/1113910477 (дата звернення: 10.02.2023).

68. Реакція Віктора Некрасова на покаяння Івана Дзюби. Віртуальний музей. Диситентський рух в Україні : веб-сайт. URL: https://museum.khpg.org/en/1628664316 (дата звернення: 12.02.2023).

69. Реакція Івана Світличного на покаяння Івана Дзюби: лист 1974 року з Пермського табору. Віртуальний музей. Диситентський рух в Україні : веб-сайт. URL: https://museum.khpg.org/en/1628664317 (дата звернення: 12.02.2023).

70. Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940 – 1980-х років. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 1998. 324 с.

71. Рух опору в Україні: 1960-1990 : Енциклопедичний довідник / гол. ред. Осип Зінкевич. К.: Смолоскип, 2010. С. 896.

72. Сверстюк Є. Іван Дзюба – талант і доля / На святі надій. Вибране. К.: Наша віра, 1999. С. 538-581.

73. Сердюк О. В. Погляди Івана Дзюби на проблеми розвитку сучасної української культури. *Духовна культура України перед викликами часу : зб. тез доп. II Всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків*, 16 квітня 2019 р. Харків, 2019. С. 93-96.

74. Степаненко М. І. Олесь Гончар – Іван Дзюба – Петро Шелест: щоденникова взаєморецепція. *Історична пам'ять*. 2010. № 1. С. 5-23.

75. Стус В. Відкритий лист до Івана Дзюби / Твори: у 4 т. 9 кн. Львів: Просвіта, 1994. Т. 4. С. 441-443.

76. Тарнашинська Л. До історії одного ювілею. «Інтернаціоналізм чи русифікація» Івана Дзюби як віха в історії України. День : веб-сайт. URL: https://day.kyiv.ua/article/kultura/do-istoriyi-odnoho-yuvileyu (дата звернення: 19.09.2023).

77. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво : аберація явища у постмодерному прочитанні. *Слово і Час*. 2006. № 3. С. 59-61.

78. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво в «духовній ситуації» своєї доби : синергетичний вимір. *Слово і Час.* 2012. № 3. С. 19-37.

79. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти) : монографія. Київ: Смолоскип, 2010. 632 с.

80. Тарнашинська Л. Шістдесятництво : філософія покоління як «публічна свідомість». *Сучасність*. 2005. № 4. С. 105-117.

81. Трінус К. Ф. Іван Дзюба / Життя Славетних : біографічний довідник. 1-ше вид. Київ: Книга, 1997. С. 62-64.

82. Україна-Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / І. М. Дзюба, О. А. Кубеліус, О. П. Лановенко та ін. Київ: Стилос, 2001. 472 с.

83. Федорчук С. Іван Дзюба: високий інтелектуал з донецьких степів. Історична правда : веб-сайт. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/9/153392/ (дата звернення: 11.02.2023).

84. Філіпчук Г. Національний Просвітник чеснот : про українського літературознавця, громадського діяча І. Дзюбу. *Слово Просвіти*. 2021. Ч. 29. С. 8-9.

85. Цалик С. Блог історика: 1965 рік. Як з'явився "Інтернаціоналізм чи русифікація?". BBC News Україна : веб-сайт. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/blogs/2015/12/151208_historian_blog_internationalism_or_russification_vs (дата звернення: 18.02.2023).

86. Шаповал Ю. Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація? (До історії запитання). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 33. С. 33-50.

87. Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2011. № 1. С. 259-294.

88. Ярмоленко М. І. Мовна політика в УРСР у 40-80-х роках XX століття *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2013. Вип. 3. С. 365-377.

89. George O. Liber (2015-2016), «Ivan Dzyuba, cultural cringe, and the origins of Ukraine's revolution of dignity», New Zealand Slavonic Journal, no. 49-50, pp. 51-66.